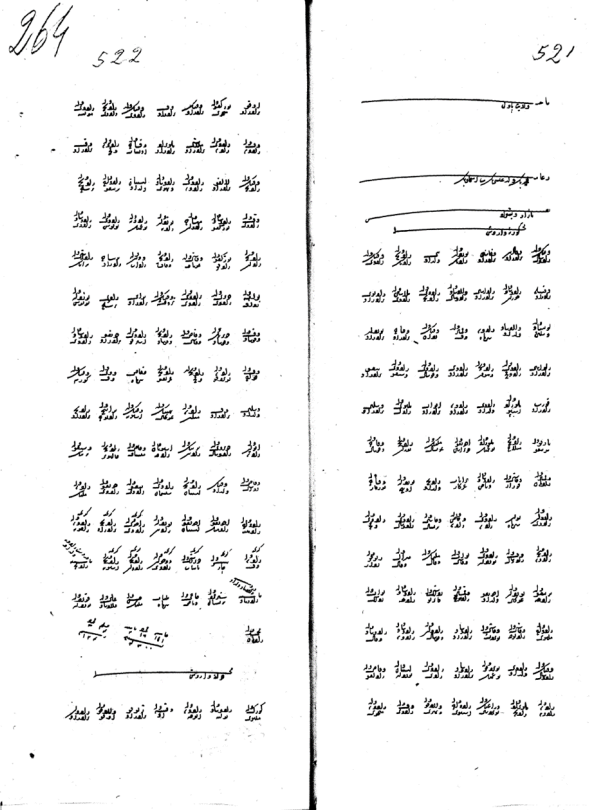

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Анрићград, октобар 2023.

Број 50

ВИШЕГРАД У НАЈСТАРИЈИМ ПОПИСИМА ИЗ ТУРСКИХ АРХИВА

ВИШЕГРАД У ЗЕМЉИ ПАВЛОВИЋА У РАНОМ ПЕРИОДУ ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ¹

Апстракт: У раду је представљен развој средњовековног града од пограничног утврђења и караванске станице до важног привредног, административног и судског средишта. Анализом извора и рекогносцирањем терена утврђено је да је у Вишеграду, поред дворца, тј. Горњег града, био утврђен и Доњи град, што умногоме мења представу о самом насељу, животу његових житеља, као и о настанку имена Вишеград. На основу османских извора приказани су: војна посада, урбанистичке промене и подела на махале, као и верска структура и динамика становништва. Пажња је посвећена и привредним активностима, посебно масовном узгоју винове лозе.

Вишеград се налази у источној Босни, на ушћу Рзава у Дрину. Град је чувен по мосту великог везира Мехмед-паше Соколовића, који се убраја у најмонументалнија дела османске архитектуре, као и по литерарном делу нобеловца Иве Андрића.

О прошлости Вишеграда доскора су били познати само штури подаци из енциклопедија и лексикона.² Тек 2016. године, турска историчарка Хатице Оруч објавила је чланак о Вишеграду, који је заснован на османским катастарским пописима из друге половине 15. и из 16. ека.³ Због

фактографског начина излагања и изостављања важних тема и извора, тај рад представља само полазну основу за даља истраживања.⁴

У историографији заснованој на дубровачким изворима постоје бројни помени Вишеграда.⁵ Они појединачно немају већи значај јер се односе само на делатност дубровачких трговаца, али када се хронолошки групишу, могу да пруже важне податке о присуству Дубровчана у Вишеграду, о учесталости и застојима караванског саобраћаја и сл. Корисни подаци о Вишеграду могу се пронаћи и у путописима, на старим картама и гравирама.

Вишеград је настао у Босанској краљевини у Земљи Павловића, која је тако названа по кнезу Павлу Раденовићу (? – 1415). Успон кнеза Павла почео је након смрти краља Твртка I 1391. године. Кнез Павле је знатно проширио породичне поседе у Врх Босни и Прачи. Ојачао је и изградио низ утврђења, па је поред престоног града Борача, имао јака упоришта као што су Ходидјед, Павловац (Прача) Бродар, Хртар и Добрун. Припојио је и рудник Олово, као и пределе источно од Дрине – епископско седиште Бању (Прибојску) и велики део Старог Влаха. У време расапа породице Санковић због покушаја да Жупу Конавле продају Дубровчанима, краљ и Сабор овластили су војводу Влатка Вуковића и кнеза Павла Раденовића да казне Санковиће, након чега је кнезу Павлу припало пола Жупе

¹ Рад је преузет из Историјског часописа LXXI (2022), 259–282.

² Међу лексикографским радовима најсадржајнија је одредница: Владета Петровић, Вишеград, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ур. С. Мишић, Београд 2010, 73–74 (са пратећом литературом).

³ Hatice Oruç, „The city of Višegrad based on fifteenth and sixteenth century Tahrir defters”, *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, The Institute of History Belgrade – Yunus Emre Enstitüsü – Turkish Cultural Centre Belgrade, Beograd, 2017, 191–204.

⁴ Тако, на пример, у раду није коришћен један од четири опширна пописа Вишеграда, који је настао између 1580. и 1585. године. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (даље БОА), *Maliyeden müdevver defterleri* (даље MAD) 407, s. 4–6). Наведени дефтер није датиран, а временски оквир смо одредили на основу помена османских званичника, износа дажбина и имена пореских обвезника. Срђан Катић, Дејан Булић, „Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век)”, *Историјски часопис*, 70 (2021) 215.

⁵ Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку”, *Зборник Константина Јиречека*, I, 300; Михајло Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина”, *Југословенски историјски часопис*, 3, 1–4 (1937) 121, 126–127, 130, 137; Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978; 99–100, 106–109, 135, 136, 168, 172, 176; Момчило Спремић, *Десном Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 334; Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 132, 334, 704–705, 748; Esad Kurtović – Almir Peco, *Diversa Notariae 1370–1529, Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne*, 1–3, *Sarajevo*, 2021, 229, 232, 236, 237, 272, 813, 826, 885, 902.

Конавле, као и већи део Жупе Требиње. Павле је постао толико утицајан да је учествовао у постављењима и смењивањима босанских краљева, све док 1415. године није убијен у завери.⁶

Павлово убиство није обезглавило Павловиће. Његови синови, војвода Петар и кнез Радослав, затражили су помоћ од султана и уз помоћ османских трупа кренули су у рат против главних завереника – војводе Сандаља Хранића и Косача. Павловићи су били успешни у рату, све док Османлије нису промениле страну 1420. године, када у сукобу с њима гине војвода Петар. Његов наследник, млађи брат војвода Радослав (1420–1441), био је свестан угрожености Земље Павловића, па је окончао рат ородивши се с Косачама, а једна од мера заштите породичних поседа била је и изградња вишеградског утврђења.

Вишеградски дворца подигнут је изнад десне обале Дрине, надомак ушћа Рзава, на врху брда које данас носи назив Павловина. Изградња је завршена пре 1427. године, из које датира засад најстарији познати помен Вишеграда.⁷ О изгледу дворца сведочи гравира хабзбуршког дипломате Бенедикта Курипешића, који је као члан царског посланства, 17. септембра 1530. године, из Рогатице стигао у Вишеград. Курипешић је тада у свом путном дневнику забележио: „Прешавши Дрину дођосмо у лијепо издан каравансарај, изван трговишта које се зове Вишеград”.⁸ Он очито није посетио сам град,

али је био у прилици да га добро осмотри с узвишења изнад каравансараја на десној обали Рзава, и да га наслика (сл. 1).

Слика 1 (Курипешићева гравира Вишеграда)

На реци која је у првом плану написао је Дрина, па би на први поглед могло да се закључи да је приказ града начинио с леве обале Дрине. Према конфигурацији терена, положају каравансараја и дрвеном мосту с три лука, јасно је, међутим, да се ради о Рзаву. Може се претпоставити да је Курипешић написао Дрина јер је ту ушће Рзава у Дрину, или је због упоредног тока двеју река закључио да је Рзав крак Дрине. Курипешићева гравира, урађена више од века после изградње дворца, показује да, по свему судећи, није дограђиван после османског заузимања, већ је задржао првобитни, средњовековни изглед.

Дворца на врху брда, односно вишеградски Горњи град, имао је издужену основу са две кружне куле на рубовима. Када се гравира погледа детаљније, може се уочити да су куле изнад приземног имале још три нивоа, као и

6 О властоској породици и Земљи Павловића видети опширније у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003.

7 У њему је забележено да се Радивоје Микојевић из Подвишеграда (подграђе Вишеграда), 30. октобра 1427, у Попчу задужио 43 дуката код дубровачког сукнара Петра Пантеле. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 99. Као најстарији помен Вишеграда, у историографији су навођени различити датуми, и то: 1407, 1422, 1427, 1433. и 1449. година, па је тој теми Есад Куртовић посветио посебан рад. Есад Куртовић, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku”, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) Filozofski fakultet u Sarajevu* 4 (2016) 99–106. Куртовић је убедљиво доказао да су наводи који се односе на 1407. и 1422. годину научно неутемељени, те да је најстарији помен Вишеграда из 1427. године.

8 Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju* (prevod i komentari Đ. Pejanović) Sarajevo 1950, 25; Benedikt Kuripešić, *Itinerarium der Gesandtschaft Königh Ferdinand I. Von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, (S. M. Džaja, J. Džambo) Bochum 1983, 26–27.

да су биле повезане круништем са покривеном опходном стазом, с једне, и бедемском оградом с друге стране дворца (сл. 2). Наткривено круниште било је знатно више од бедема, па се на гравирима види његов горњи део с дрвеном конструкцијом. Приближан изглед куле с наткривеним круништем с унутрашње и спољашње стране дворца приказан је на сликама 3 и 4.

Слика 2 (Вишеградски дворац)

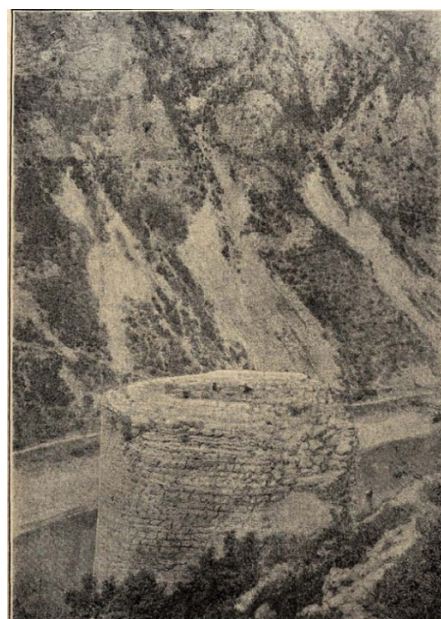

Слика 3 и 4 (претпостављени изглед

Вишеградско утврђење коришћено је вековима, све до 1838. године када је из њега пову-

чена посада.⁹ Куле и бедеми су тада разрушени, па се сада на врху Павловине једва могу уочити остаци некадашње грађевине.

Од фортификација из времена Павловића, у Вишеграду је очувана само кружна кула у подножју брда испод дворца. Изграђена је на стени изнад Дрине и у народу је позната као кула Краљевића Марка, односно „Маркова кула”. Ђ. Стратимировић је 1891. године обишао „Маркову кулу”, коју је фотографисао и премерио. Навео је да има пречник 7,5 x 8 метара и дебљину зидова од 190 центиметара. Кула је тада била очувана до висине од преко осам метара, до нивоа одакле је првобитно почињао следећи спрат, на којем је био улаз (сл. 5). Поред куле били су видљиви остаци бедемског зида, који је водио у правцу замка.¹⁰ Према Стратимировићу: „намјена куле била је – кано опће при сличним градовима средњег вијека – да мотри на ријеку.”¹¹

Слика 5 („Маркова кула” 1891)

9 Hamdija Kreševljaković, „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine* 1 (1953) 12.

10 Ђорђе Стратимировић, „Маркова кула у Вишеграду”, *Археолошки прилози, 1. гласник Земаљског музеја у БИХ*, 3 (1891), 283.

11 Ђ. Стратимировић, „Маркова кула”, 283–284; Марко Поповић, „Утврђења земље Павловића”, *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 97–98.

Слика 6 (брдо Павловина и „Маркова кула” – савремени снимак)

Подаци из Стратимировићевог чланка често су навођени у историографији, али ни у једном раду није постављено питање стварне улоге „Маркове куле” и њене повезаности с дворцем, који су, како ће се испоставити, кључни за разумевање вишеградских фортификација, улоге подграђа, па и питања порекла назива Вишеград.¹²

„Маркова кула” сигурно није изграђена да би се с ње вршио надзор над Дрином јер се налазила у клисури, у којој је река брза и дубока, па ту скела није могла да саобраћа, нити је било пута који би повезивала. Вишеградски речни прелаз – брод, био је око 1 км низводно од куле, код ушћа Рзава, где је корито Дрине широко, а ток реке успорен. Иако подигнута надомак Дрине, није имала ни улогу „водене куле”, која снабдева утврђење водом, јер је изграђена на масивној стени, на стрмини брда, неколико десетина метара од реке (сл. 6).

„Маркова кула” није била ни самосталан војни објекат јер је бедемом, који је пратио стрмовит терен, била повезана с утврђењем на брду. Тај бедем представљао је само једну утврђену страну простора који је опасивао. Бедем се од „Маркове куле” морао наставља-

12 Археолог Марко Поповић (*Утврђења земље Павловића*, 97–98), вероватно наш најбољи познавалац структуре средњовековних градова, такође није разматрао ова питања.

ти низ Дрину, дуж Подграђа Вишеграда. Да је Подграђе било утврђено, указују и округле куле, попут „Маркове”, које су приказане на Курпешкићевој гравири (сл. 7). Временом су куле и бедеми разграђени, док је „Маркова кула” једино опстала захваљујући неприступачном положају на стени.

Слика 7 (деталј гравуре)

Утврђено подграђе Вишеграда се највероватније простирало до подножја брда на којем је био дворцац, односно до дела града који се данас зове Мегдан, а некада је служио као пазарни трг, вежбалиште и уопште као место јавних окупљања.

Сазнање да је подграђе Вишеграда било утврђено омогућава да се тачно утврди порекло имена Вишеград. У средњем веку термин град значио је утврђење, па је у Вишеграду утврђење на врху брда представљало Горњи, а утврђено подграђе – Доњи град, како се у народу и сада називају остаци старог Вишеграда. Тако се може

закључити да назив Вишеград није настао у опозицији према неком другом граду низводно на Дрини, како се сматра у историографији,¹³ већ у опозицији према вишеградском Доњем граду (подграђу), као и да има значење мањег унутрашњег утврђења, подигнутог на највишем узвишењу, као последње упориште бранитеља.

О Вишеграду у Земљи Павловића сачувано је мало података. Они сведоче да су главни представници власти у граду били заповедник дворца – кастелан и локални кнез који је био задужен за управне и судске послове.¹⁴ На основу њих се може закључити и да Вишеград није представљао само погранично утврђење Павловића према Земљи Косача, турском Скопском крајишту и Деспотовини, већ је временом постао и значајно привредно средиште. Још тридесетих година 15. века, град се помиње као важна караванска станица, која је поред коначења служила и за претовар робе из каравана који су саобраћали до Вишеграда и од њега.¹⁵ Као последица све већег караванског промета, повећавао се и обим пословања на вишеградском тргу. Све то је утицало на досељавање бројних предузетника, међу којима се помиње неколико дубровачких,¹⁶ па чак и италијанских трговаца.¹⁷

Током прве две деценије од оснивања, Вишеград није био војно угрожен. Постао је поприште борби тек у рату вођеном између босанског краља Стефана Томаша и деспота Ђурђа Бранковића, чији је повод било краљевско заузимање Сребрнице 1446. године. У одсудној бици, септембра 1448, деспотова војска је извојевала победу. Деспотовини је враћена Сребрница, а припојен јој је и Вишеград с околином.¹⁸

Сведочанстава о Вишеграду под влашћу Деспотовине скоро да и нема. У историографији се само наводи податак да је деспот Ђурађ у Вишеграду увео царину, што је изазвало жалбе дубровачких трговаца. Спор је убрзо решен и већ наредне, 1449. године, вишеградски кнез је обавестио дубровачку владу да су трговци добили привилегије.¹⁹ Иако нема конкретних података, извесно је да је Вишеград наставио да се развија и у Деспотовини. На то указује статус града после османског освајања, када је управо Вишеград изабран да буде средиште вилајета који је обухватао некадашњу Земљу Павловића.

Падом Деспотовине 1459. године, Вишеград с околином припао је Скопско – босанском крајишту и већ 1462. године у њему се помиње кадија.²⁰ После османског освајања Босанског краљевства, наредне 1463. године, и погибије последњих Павловића, Вишеград, као и остали поседи Павловића, постају део новооснованог Босанског санџака. Некадашња Земља Павловића претворена је у Вилајет Павлове земље (*Pavl Ili*), са Вишеградом као седиштем (*nefs*) вилајета.²¹ Истовремено, Вишеград је био и седиште кадилука који је обухватао чак два

13 Називу Вишеград академик Александар Лома посветио је већ ома садржајан и користан рад. У њему су наведени бројни примери који потврђују да је назив Вишеград био синоним за акропољ. Лома је, међутим, подразумевао да је подграђе Вишеграда било отворено, па је покушао да низводно на Дрини пронађе тврђаву – град, која би била у опозицији према Вишеграду. Александар Лома, „О имену Вишеград”, *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 529–540.

14 У дубровачким изворима вишеградски кнез се помиње 1442. и 1449. године. Desanka Kovačević-Kojić, „О knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, *Radovi Filozofskog fakulteta VI*, Sarajevo 1971, 336.

15 Краткотрајни застоји у караванском саобраћају настајали су због сукоба обласних господара и страха од турских напада. У тим ситуацијама, поносници – крамари, који су припремали и обезбеђивали караване и јамчили за натоварену робу, одбијали су да преузму ризик за транспорт робе до Вишеграда. Такви случајеви су забележени 1433. и 1436. године. Исто, 165, 202.

16 О боравку Дубровчана сведоче и њихови међусобни спорови у Вишеграду, за које је дубровачка влада формирала судске комисије – конзулате, 1440 – два и 1454 – један. Михајло Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, 1, Београд 1955, 53; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 690, 704–705.

17 У Вишеграду је извесно време боравио магистар Јаков из Фераре, који је са синовима Јеронимом и Онофријем раз-

вио послове у рудницама и трговима у Подрињу. Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља*, 233; Момчило Спремић, „Јадар у средњем веку”, *Јадар у прошлости од праисторије до 1914. године*, Лозница 1985, 49; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 748.

18 Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 235–236; Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ*, 334.

19 М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 334.

20 Nazim Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo 1982, 37.

21 Назив вилајет у 15. веку коришћен је за мању административну област у оквиру санџака или крајишта. Тако је у Босанском санџаку било шест вилајета, од којих су четири носили назив Земље из предосманског периода.

вилајета – Земљу Павловића и Земљу Ковачевића.²²

Вилајет Земље Павловића био је подељен на ниже административне јединице – нахије. Већина нахија задржала је некадашња имена жупа: Вишеград, Добрун, Хртар, Бродар, Волујак, Студена, Гласинац и Олово (Оловци), док је уз Прачу додат и нови турски назив Чаталца, а уз Борач или Рогатицу – Челеби Пазар. Поред наведених, створене су и две мање нахије: Мокро и *Voğazi Yırttı* (Пале).²³

По успостављању османске власти, вишеградски дворца добио је нову војну посаду од свега двадесетак тврђавских чувара – мустафиза, који су били муслимани. У посади су били: заповедник – диздар, његов заменик – ћехаја, заповедник капијске страже – капиџија, буљубаша, тобџија, имам и још 14 војника. Имам је обављао верску службу у месџиду, који је највероватније настао претварањем капеле, која се, као и у многим утврђењима, налазила у једној од кула.²⁴ Вишеградска војна посада се у првим деценијама османске власти издржавала приходима убираним са 12 до 14 појединачних и колективних тимара, којима је припадало тридесетак села из околине Вишеграда.²⁵ Посадници су, према пописима из друге половине 15 века, били пореклом из Видина, Софије, Знепоља, Скопља, Трепче, Звечана и других места.²⁶

Војници у утврђењима у унутрашњости, која нису имала већи стратешки значај, већином су остајали у њима до краја војничке службе, да

би се потом настанили у истом граду или на раније стеченим поседима у околини. Тако се од посадника вишеградског утврђења који су служили 1489. године, за шесторицу може утврдити да су у граду боравили дуже од две деценије. Остали посадници су, у међувремену, добили замене, најчешће услед природне смрти, док је у једном случају наведено утапање у реци. Неке од њих заменили су синови, који су наследили очев тимар.²⁷ Османској држави је одговарало да се у новоосвојеним хришћанским областима муслимански војници вежу за земљу и ту укорене, па су некима од њих, уместо повишица, додељивани земљишни поседи у околини.²⁸

У подграђу Вишеграда била је настањена и неколицина османских службеника, попут војно-административног управника Вишеграда и околине – субаше, кадије вилајета Павловића и Ковачевића, заповедника војнука – сераскера и черибаше, тржног надзорника – мухтесиба и њихових подређених. Они се у пописима не наводе међу осталим становницима јер су већином били убележени као тимарници или су били на платном списку закупца државних прихода – муката.

После османског освајања, уживаоцима земета Вишеград додељена су тзв. хаса (*hassa*) имања – поседи дати на личну употребу, који су се налазили у близини вишеградског замка и његовог утврђеног подграђа. Реч је о пољима : Душци, Кнежина, Гарча и Славић, виногради-ма у Бабином Потоку и Вељем Лугу и риболовишту на Рзаву.²⁹ Хаса поља Душци и Кнежина данас су насељена места Душће и Бан Поље, која се налазе испод вишеградског утврђења и простиру узводно уз Дрину. Хаса поље Гарча

22 Ahmed Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 73; Н. Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, 41; Милан Васић, „Земља Павловића у свјетлу турских извора”, *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 306.

23 М. Васић, *Земља Павловића*, 307.

24 Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 83; Мирјана Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 100–118; Срђан Катић, „Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти”, у: *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски, Београд 2021, 75–76.

25 А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 218–222; ВОА, Тару Tahrir Defterleri (даље TD) TD 18, s. 199–202; TD 24, s. 889–902.

26 Исто.

27 Исто. Слично је било и у наредном периоду, па се тако по ретком имену и патрониму може утврдити да је извесни Сати, син Јахшија, извесно био у посади 1485, 1489. и 1516. године. А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*, 218–222; TD 18, s. 200; TD 24, s. 899; TD 56, s. 251.

28 Тако су, на пример, 1468/1469. године тројици посадника додељени виногради у селу Вељи Луг код Вишеграда. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 220–221. За два винограда наведена је величина од 35 и 15 мотика, што је око 2,8, односно 1,2 хектара. О мотики. Старој мери за површину видети у: М. Влаинац, *Речник наших старих мера – у току векова*, III, Београд, 1968, 632–638.

29 А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 73; TD 18 s. 107; TD 24 s. 523; TD 56 s. 30.

сада је новоизграђени део Вишеграда низводно од утврђења, док се према конфигурацији терена, за поље Славић може претпоставити да је то био стари назив Косова Поља, које се простире од Гарче све до ушћа речице Бања у Дрину. Хаса виногради налазили су се у данашњим насељима Бабин Поток и Вељи Луг, на падинама брегова који се спуштају до Гарче и Косова Поља, док је хаса риболовиште на Рзаву обухватало доњи ток реке до ушћа у Дрину.³⁰

На основу положаја наведених хаса поседа може се претпоставити да се некадашњи атар града простирао дуж десне обале Дрине, од места на којем је подигнута вишеградска хидроцентрала до ушћа Бање, што је простор који се може сагледати с врха Павловине.

После проглашења Вишеграда за средиште вилајета и кадилука 1463. године, почела је градња објеката за потребе државних службеника, као и већих коначишта и стоваришта за смештај каравана. Како је то наведено у једном каснијем извору, због тога је део становника расељен из града на већ поменуто, оближње хаса поље Гарча.³¹ Да ли су они расељени из утврђеног подграђа или дела града од Мегдана ка ушћу Рзава у Дрину, који је насељаван у првим деценијама османске власти, тешко је утврдити, тек извесно је да је већ 1468/1469. заједно с Вишеградом уписано новоформирано село Гарча.³²

У раном периоду османске власти, у Вишеграду је убедљиво највећи изграђени објекат

био каравансарај, који је подигнут ван града на десној обали Рзава. На Курипешићевој гравири приказан је као велики утврђени објекат, налик бројним каравансарајима подизаним широм Османског царства (сл. 1).

Вишеградско подграђе, или варош како су га Турци звали, било је настањено скоро искључиво хришћанима. Године 1468/1469 уписано је 158 домова и 30 одраслих неожењених хришћана, док цивилног муслиманског становништва није било.³³ У наредном периоду град више није био војно угрожен, што је утицало на насељавање и ван утврђеног подграђа – у вароши. Тако је 1485. године уследила подела вароши на две махале – Горњу варош (164 хришћанска домаћинства и девет неожењених), која се у потпуности или највећим делом налазила у утврђеном делу, и знатно мању Доњу варош (21 хришћанско домаћинство и два неожењена), која се простирала ниже Мегдана ка ушћу Рзава у Дрину.³⁴

У истом попису први пут се као становници вароши јављају цивили муслимани са три куће у Горњој и девет у Доњој вароши.³⁵ Према поименичном попису састављеном 1489. године, види се да су сви муслимани били преобращеници, који су потицали из локалне заједнице, о чему сведоче имена њихових очева хришћана. На основу неколико ретких патронима могу се утврдити породичне везе. Тако је извесни Јованиш имао синове Станца, Милшу и Мустафу, Прибисал синове Вукашина и Ширмерда, Радман Вукмира и Мехмеда, Цар, Пеју и Исмаила, док су синови неименованог ковача били Вук и Ахмед.³⁶ У раном периоду османске власти у ислам се најчешће прелазило у породицама са више синова. Међу њима су један и ређе два сина постајали муслимани, док су остали синови и отац остајали у вери предака.

30 Риболовиште на Рзаву се, према пописима, простирало од Скендерове воденице до ушћа Рзава у Дрину. У дефтеру насталом у првој половини осамдесетих година 16. века наведено је да је та воденица припадала Скендер-паши. TD 157, s. 159; MAD 407, s. 6.

31 То је забележено у најстарије сачуваном опширном попису Вишеграда из 1489. године (TD 24, s. 523). Х. Оруч је на основу поменуте белешке закључила да је дугогодишњи субаша вилајета Земље Павловића, Мехмед-бег, син чувеног крајишника Иса-бега, оснивач вароши Вишеград. Х. Оруч је очито пренебрегла чињеницу да је Вишеград имао развијено подграђе и трг у предосманском периоду. *H. Oruç, The city of Višegrad*, 194.

32 Тада је у Гарчи уписано девет домова и два неожењена мушкарца, па се део расељених можда и даље водио међу становницима Вишеграда. А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 73.

33 Исто.

34 TD 18, s. 107.

35 Исто.

36 TD 24, s. 521–523.

ТАБЕЛА 1: Порески обвезници вишеградске вароши 1468/1469, 1485, 1489, 1516. и 1530. год.³⁷

год.	махале	хришћани				муслимани		
		куће	неожењ.	баштине	удове	куће	неожењ.	баштине
1468.	–	158	30	–	–	–	–	–
1485.	Горња варош	164	9	–	–	3	–	–
	Доња варош	21	2	–	–	9	–	–
	УКУПНО	185	11	–	–	12	–	–
1489.	Горња варош	155 ³⁸	16	2	–	4	3	–
	Доња варош	16	4	–	1	10	4	–
	УКУПНО	171	20	2	1	14	7	–
1516.	Горња варош	118	–	18	3	11	–	–
	Рашко Радивојељ	28	–	–	–	–	–	–
	Џамија	–	–	–	–	14	–	2
	УКУПНО	146	–	18	3	25	–	2
1530.	Горња варош	92	–	11½	–	8	–	1½ ³⁹
	Рашко Радивојељ	12	–	4	–	–	–	–
	Џамија	–	–	1	–	16	–	1
	УКУПНО	104	–	16½	–	24	–	2½

На стварање нових махала у Вишеграду утицала је изградња џамије посвећене султану Бајазиту II (1481–1512). Џамија је подигнута у махали Доња варош, на левој обали Рзава, у периоду између пописа из 1489. и султанове смрти 1512. године.⁴⁰ Тако су већ од 1516. године писари, уместо мешовите махале Доња варош, бележили две нове махале: муслиманску махалу Џамије, са 14, и хришћанску махалу Рашка сина Радивоја, са 28 домова. Махала Горња варош је и тада била убедљиво највећа вишеградска махала, са 121 хришћанском (три удович-

ке) и 11 муслиманских кућа.⁴¹ Стварање нових махала није значило физичко, већ само административно одвајање, пошто су хришћани и муслимани, као и раније, настављали да живе измешано. Подела вишеградске вароши на три поменуте махале од тада више није мењана и наводи се у свим наредним пописима.⁴²

На табели је уочљиво да се од осамдесетих година 15. века до 1530. године број становника Вишеграда смањило за трећину. То је посебно приметно крајем поменутог периода, када се због куте и економске кризе која је уследила осетно смањило становништво бројних бал-

37 A. Aličić, Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, 73; TD 18, s. 107; TD 24, s. 521–523; TD 56, s. 30; TD 157, s. 156–159; H. Oruç, The city of Višegrad, 194–197.

38 Писар је погрешно навео укупан број хришћанских кућа (151) и њега наводи Х. Оруч (The city of Višegrad, 196). У дефтеру су, међутим, уписана 164 домаћина, од којих је за девет наведено да су побегли, па их је укупно било 155. TD 24, s. 521–522. У препису дефтера сачињеном после неколико година њихова имена су изостављена са списка, што значи да су трајно напустили Вишеград. TD 974, s. 65.

39 Међу муслиманима Горње вароши уписана је баштина Живка, која је потом припала писару Хусејину, да би у време пописа била у заједничком власништву становника вароши, па је на табели подељена између муслимана и хришћана. TD 24, s. 522.

40 Исто; TD 56, s. 30. За одржавање царева џамије била су задужена оближња села преко Дрине: Туста Међ и Црни Врх и неубицирано село Билишка. Њихови становници су због те обавезе били ослобођени обичајних и ванредних работа. Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 515–518.

41 TD 56, s. 30.

42 TD 157, s. 156–159; MAD 407, s. 4–6; Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, obradila S. Buzov, priredila L. Gazić, sv. II, Sarajevo 2000, 515–518. Важно је напоменути да су у харачким пописима хришћани Вишеграда такође пописивани по махалама, али су оне биле устројене на другачији начин. Харачких махала је било је више, називане су према угледним члановима хришћанске заједнице и сачињавали су их грађани међусобно повезани јемством. Тако је, према харачком попису из 1509. године, Вишеград био подељен на осам махала: Цветко, син Божицара, са 12 харачких обвезника; Павко каспин са 21; Радоје, син Вукића, са осам; Иван, син Радешина, са 16; Владислав Добронић са 11; Радосав са 10; Радан, син Милића, са 14 и Велашин са 22. То је укупно 114 обвезника харача, што значи да је у то време у Вишеграду неколико десетина хришћана било ослобођено плаћања личних дажбина. MAD 15178, s. 30–32.

канских градова. Број хришћана се смањивао због прелазака у ислам, што у реченом периоду још увек није била масовна појава, као и услед одсељавања. Тако је, на пример, 1489. у Горњој вароши уписано девет хришћана, с белешком да су побегли а да није наведен разлог њиховог бега.⁴³ Иако би прва асоцијација на „бекство“ била одлазак на територију Угарске или Млетачке републике, много је вероватније да се радило о непријављеним унутрашњим миграцијама. На то указује и историографији непознати поименични харачки дефтер вилајета Павловића и Ковачевића из 1509. године, који на последњим странама садржи списак хришћана „одбеглих“ из поменутих вилајета у санџаке Зворник и Вучитрн, због чега су били ван обрачуна.⁴⁴

У вароши је било настањено још хришћана који нису бележени по махалама. Тако је, на пример, неколико домаћинстава из вароши, задужених за одржавање државног амбара у тврђави било уписано заједно с војном посадом.⁴⁵ Вероватно је било и припадника хришћанских војничких редова, који су посебно пописивани, као и дубровачких трговаца, чији је статус био уређен посебним трговачким уговорима. Међу „неубележене“ могу се убројати и монаси вишеградског манастира Пречисте.

Остаци манастира Пречисте нису сачувани, а познато је само да се налазио негде у близини вароши. У османским пописима и историјским изворима уопште, манастир је први пут поменуто 1530. године, када је наведено да су монаси ослобођени личних пореза харача и спенце и да са осталим становницима обједињено плаћају дажбине на пољопривредне производе и ширу.⁴⁶ То је и разлог због којег монаси нису поименично бележени у том, као ни у ранијим пописима. У опширном дефтеру из 1489. године уписан је извесни Радич, син калуђера, а у харачком попису из 1509. године баштина Радича калуђера, тада у поседу његовог сина Радоја,⁴⁷ што указује

на то да је у манастиру постојало братство и у најранијем периоду османске власти. Уочљиво је да у то време међу становницима Вишеграда нема попова,⁴⁸ што посредно такође указује на постајање манастирског братства, односно јеромонаха који су, уместо њих, обављали верску службу. По свему судећи, црква манастира Пречисте била је једина хришћанска богомоља у Вишеграду. Манастир посвећен Богородици извесно потиче из средњег века, али је тешко утврдити да ли је изграђен када и Вишеград или је ту постојао одраније.

У Вишеграду као важном транзитном и трговачком средишту велики државни приходи потицали су од скеларине. Вишеградска скела била је најпрометнија на Дрини⁴⁹ и број каравана и путника на њој стално се увећавао, па је тако 1489. године приход износио 5.000 акчи, да би после нешто више од четири деценије био чак 17.000 акчи.⁵⁰ На скели су били запослени управник – емин, писар, тзв. бројачи терета, веслачи и помоћно особље.

Вишеградски пазар имао је значајан промет, па је 1489. године приход од тржне царине и такси износио 4.000 акчи.⁵¹ Вакуфски приходи из Вишеграда у раном периоду османске власти нису познати, па тиме ни зарада остваривана у каравансарају. Извесно је да се на десетине становника Вишеграда и околних села бавило опслуживањем каравана и путника који су у њему коначили, од чувара, коњушара, поткивача, самарџија, седлара, кувара, разних послужитеља, до оних који су се старали о набавци хране, вина, зоби и других потрештина. У Вишеграду су често претоваривани каравани, па се део његових становника бавио припремањем, вођењем и обезбеђивањем каравана. Узгој коња и разних товарних животиња морао је бити веома заступљен, али се о њему мало зна. Ту делатност, као ни узгој крупне стоке, османске власти нису опорезивале, па се ретки помени, углавном, односе на продају товарних животиња Ду-

43 TD 24, s. 522. Они се нису вратили у Вишеград, с обзиром на то да су у препису поменутог дефтера, сачињеном у наредних неколико година, уклоњени са списка. TD 974, s. 64–65.

44 MAD 15178, s. 133–138.

45 TD 18, s. 200; TD 24, s. 900.

46 TD 157, s. 159; H. Oruç, *The City of Višegrad*, 198–199.

47 TD 24, s. 522; MAD 15178, s. 30.

48 Исто, 521–523.

49 TD 16, s. 522; TD 24, s. 944.

50 TD 24, s. 523; TD 157, s. 159.

51 TD 24, s. 523.

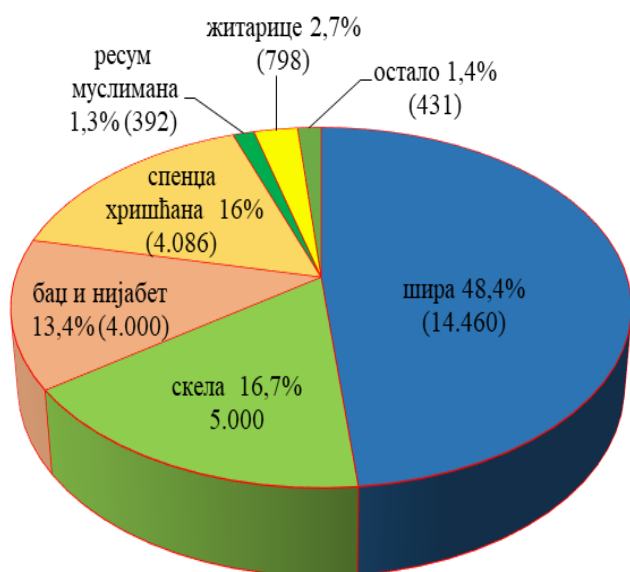

бровчанима.⁵² Пољопривреда и узгој ситне стоке углавном су били намењени потребама локалног становништва, док је храна за путнике и товарне животиње обезбеђивана из околних села.

У Вишеграду су убедљиво највећи приходи потицали од виноградарства, иако сада у околини града и целом Подрињу нема винограда, као ни сећања да се ту некада гајила лоза. Вредност опорезиване шире, тј. мошта, 1489. године била је приближна збиру свих осталих прихода Вишеграда, и то од веома прометне скеле на Дрини, тржне царине (бац) и тржних такси (нијабет) на вишеградском пазару, личних пореза хришћана и муслимана, свих житарица и разних ситних дажбина (графикон 1).⁵³

Графикон 1: Државни приходи из Вишеграда 1489. године.

52 Један такав пример, у којем се помињу Вишеграђани, потиче из времена прављења пописа из 1489, па се и у њему наводе учесници посла. У једној од серија Државног архива у Дубровнику забележено је да је 4. фебруара 1488. Иваниш Радојевић, звани Поповић, из Вишеграда продао Паскоју Димке де Фиша мулу од три године за пет дуката и два гроша. Као Иванишев јемац наведен је Вукашин Добровојевић, док је јемац за Вукашина био Вукеља Радојевић из Бабиног Потока из Вишеграда. Е. Kurtović – А. Peco, *Diversa Notariae 1370–1529*, 885 (1482).

53 TD 24, s. 523.

Држави је припадала осмина произведене шире, што је била количина од 2.410 медри⁵⁴, за коју су по цени од шест акчи за медру виноградарски платили 14.460 акчи.⁵⁵ Укупна производња шире била је 19.280 медри, односно око 385.000 литара. Највећи део шире коришћен је за прављење вина, а само мали део за израду винског сирћета и пекмеза. Ако се има у виду и да се у процесу прављења вина, приликом ферментације и таложења, губило око 5% шире, може се закључити да се радило о изузетно великој производњи вина. Вишеграђани су имали винограде у околини насеља, као и у ширем градском атару који је обухватао бројне винограде у Бабином Потоку, Гарчи и Вељем Лугу. С обзиром на то да је и локално становништво у тим насељима имало винограде, јасно је да су скоро сви погодни терени на десној осунчанији обали Дрине били под виновом лозом.⁵⁶

Да се лоза искорени и да се чак изгуби и сећање на некадашњи берићетни виноградарски крај, утицали су смањивање обрадивог земљишта у поседу хришћана и шеријатска ограничења, али је свакако главни разлог била промена климе, тзв. Мало ледено доба. У историографији је то

54 Вредност медре разликовала се по областима, па је тако истанбулска медра имала осам ока (1 ока = 1.282,8 г), а смедеревска медра чак 44 ока. Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 151, 154. У неколико кануна за Босански санџак из 16. века поновљено је да је цена медре шире седам акчи, што је за акчу више него у 15. веку, као и да осам медри чини товар, али није наведено колико је босански товар тежио. В. Djurdjev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić, H. Šabanović, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovacki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, I, Sarajevo 1957, 41, 54, 65, 83–84, 116. Приближна количина босанске медре може се претпоставити поређењем с медром у суседном Зворничком санџаку, у којем су 1548. године четири медре чиниле товар, који је тежио 132 ока и вредео 60 акчи. То значи да су једну зворничку медру чиниле 33 ока и да јој је цена била 15 акчи (исто, 116–117; TD 260), па би у поређењу с њом, босанска медра од седам акчи имала око 15,5 ока (око 20 литара).

55 За рајинску ширу дато је 13.200 акчи, ширу са хаса винограда у Бабином Потоку 1.260 акчи, док је шира посадника утврђења и становника који су га опслуживали обрачунавана посебно. TD 24, s. 523–524, 900.

56 Исто. Према попису из 1530, производња шире чинила је 42% у односу на количине из 1489. године. Како је већ истакнуто, ради се о попису којем је претходила деценија обележена епидемијама куге, економском кризом, великим падом броја становништва, па се пре може оценити као пролазна појава, а не као наговештај пропасти виноградарства. TD 157, s. 156–159.

одомаћен назив за период од средине 16. до средине 19. века, који су карактерисали захлађење, веће количине падавина и мања осунчаност, уз честе климатске екстреме. Климатске промене су широм Европе утицале на смањен урод грожђа и производњу вина, које је најчешће било кисело због мањка шећера. Самим тим, виноградарство, које је захтевало бројну, квалификовану радну снагу и знатне трошкове, више није било исплативо. У таквим околностима у западној и централној Европи све више расте производња пива и жестоких алкохолних пића. У Босни и Србији тада масовно ничу засади, на зиму знатно отпорније и за узгој једноставније, угарске шљиве (пожегаче). Од ње је прављена ракија шљивовица, која је лакше транспортована од вина, временом се није кварила, већ је добијала на квалитету, а и османским властима је била прихватљивија од шеријатски прокаженог вина, па су је пили и муслимани.⁵⁷

Током Малог леденог доба било је екстремних периода, а први од њих обухватао је последње две деценије 16. и прву деценију 17. века. Историографији непознат попис Вишеграда из средине осамдесетих година 16. века сведочи о пропасти виноградарства. У Вишеграду је шира раје опорезована са свега 105 медри, што је 23 пута мање него век раније, а поменута су још само два мала беговска винограда.⁵⁸ Управо из тог времена, из 1586. године, у османским канунима јављају се најранији познати подаци о трговини ракијом на Балкану, који сведоче да је то пиће већ увелико било прихваћено и тражено.⁵⁹

57 О утицају Малог леденог доба у Босни видети опширније у: J. Mrgic, Wine or Raki - The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia, *Environment & History* 17-4 (2011), 613–637; J. Mrgic, Aqua vitae – Notes on Geographies of Alcohol Production and Consumption in the Ottoman Balkans, *Issues in Ethnology and Anthropology* 12-4 (2017), 1309–1328.

58 MAD 407, s. 6. Виноград Газанфер-бега имао је четири дунума (1 дунум = 9–10 ари), а Ферхад-бега 1,5 дунум, да би почетком 17. века уписани виногради муслимана имали од 1 до 3 дунума. Опширни попис Bosanskog sandžaka iz 1604, II, 409–411.

59 Д. Бојанић, Турски закони, 67.

У историографији се после пописа из 1530. године наводи тек дефтер из 1604. године,⁶⁰ што онемогућава да се прате важни процеси као што су динамика становништва, исламизација, промене у привреди, као и утицај изградње задужбина Мехмед-паше Соколовића на урбану структуру и развој града. Опширни попис настао 1580–1585. године, који сам пре неколико година пронашао у Османском архиву Председништва владе Републике Турске у Истанбулу, попуњава само последњи део реченог периода, за који недостају још барем три ранија пописа. Стога сам временски оквир овог рада ограничио на 1530. годину, односно на период који обухвата први век историје Вишеграда, док ће се други рад односити на наредни период, чија ће припрема, поред проналажења нових историјских извора, обухватити и неопходна теренска и археолошка истраживања.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCE

Архиви – Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Tapu Tahrir defterleri: TD 16; TD 18; TD 24; TD 56; TD 157; TD 974

Maliyeden müdevver defterleri: MAD 407; MAD 15178

Објављени извори – Published Primary Sources

Akgündüz A. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, 5/2, Istanbul 1992.

Aličić A., *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

Бојанић Д., *Турски закони и законски прописи XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974 [Bojanić D., *Turski zakoni i zakonski propisi XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974]

Đurđev B., Filipović N., Hadžibegić H., Mujić M.,

60 H. Oruç, *The city of Višegrad*, 191–204.

- Šabanović H., *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.
- Kuripešić B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju* (prevod i komentari Đ. Pejanović), Sarajevo 1950.
- Kuripešić B., *Itinerarium der Gesandtschaft Königh Ferdinand I. Von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, (S. M. Džaja, J. Džambo) Bochum 1983.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, obradila S. Buzov, priredila L. Gazić, sv. II, Sarajevo 2000.
- Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927. [Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslivi i letopisi*, Sremски Karlovci 1927]
- Литература – Secondary Sources**
- Васић М., „Земља Павловића у свјетлу турских извора”, *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 305–326 [Vasić M., „Zemlja Pavlovića u svjetlu turskih izvora”, *Zbornik radova sa naučnog skupa Zemlje Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003, 305–326]
- Веселиновић А., *Држава српских деспота*, Београд 2006 [Veselinović A., *Država srpskih despota*, Beograd 2006]
- Влаинац М., „Мотика”, *Речник наших старих мера – у току векова*, III, Београд, 1968 [Vlainac M., „Motika”, *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*, III, Beograd, 1968]
- Дероко А., *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950 [Deroko A., *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950]
- Динић М., „Дубровачка средњовековна караванска трговина”, *Југословенски историјски часопис*, 3, 1–4 (1937), 119–146 [Dinić M., „Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina”, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 3, 1–4 (1937), 119–146]
- Живојиновић М., *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972 [Živojinović M., *Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku*, Beograd 1972]
- Јиречек К., „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку”, у: *Зборник радова Константина Јиречека*, II, Београд 1959, 205–303. [Jireček, K., „Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku”, u: *Zbornik radova Konstantina Jirečeka*, II, Beograd 1959, 205–303]
- Катић С., „Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти”, у: *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски, Београд 2021, 107–126. [Katić S., „Islamski verski objekti u Smederevskoj tvrđavi u prvim godinama osmanske vlasti”, u: *Svet srednjovekovnih utvrđenja, gradova i manastira. Omaž Marku Popoviću*, ur. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Beograd 2021, 107–126]
- Катић С., Булић Д., „Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век)”, *Историјски часопис*, 70 (2021) 213–249. [Katić S., Bulić D., „Starovlaške nahije Bobolj i Ostatija (15–18. век)”, *Istorijski časopis*, 70 (2021) 213–250]
- Ковачевић-Кojiћ Д., *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978. [Kovačević-Kojić D., *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978]
- Куртовић Е., „Први спомени Вишеграда и Кукуња у средњем вијеку”, *Радови (Историја, Историја умјетности, Археологија) Филозофски факултет у Сарајеву* 4 (2016) 99–106.
- Куртовић Е. – Песо А., *Diversa Notariae 1370–1529, Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne*, 1-3, Sarajevo 2021.
- Ковачевић-Кojiћ Д., „О knezovima у градским насељима средњовековне Босне”, *Радови Филозофског факултета VI*, Сарајево 1971, 333–345.
- Креševљакović Н., „Стари босански градови”, *Наше старине* 1 (1953), 7–44.
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд 2010. [Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima, redaktor S. Mišić,

Beograd 2010]

Лома А., „О имену Вишеград”, *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 529–540. [Loma A., „O imenu Višegrad”, *Zbornik radova sa naučnog skupa Zemlje Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003, 529–540]

Mrgić J., *Wine or Raki – The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia*, *Environment & History* 17-4 (2011) 613–637; J. Mrgić, *Aqua vitae – Notes on Geographies of Alcohol Production and Consumption in the Ottoman Balkans*, *Issues in Ethnology and Anthropology* 12–4 (2017) 1309–1328.

Oruç H., „The city of Višegrad based on fifteenth and sixteenth century Tahrir defters”, *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, The Institute of History Belgrade – Yunus Emre Enstitüsü – Turkish Cultural Centre Belgrade, Beograd, 2017, 191–204.

Поповић М., „Утврђења земље Павловића”, *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 91–112. [Popović M., „Utvrdjenja zemlje Pavlovića”, *Zbornik radova sa naučnog skupa Zemlje Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003, 91–112]

Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić M., *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Спремић М., „Јадар у средњем веку”, *Јадар у прошлости од праисторије до 1914. године*, Лозница 1985, 41–77. [Spremić M., „Jadar u srednjem веку”, *Jadar u prošlosti od praistorije do 1914. године*, Loznica 1985, 41–77]

Стратимировић Ђ., „Маркова кула у Вишеграду”, *Археолошки прилози*, 1. гласник Земалског музеја у БИХ, 3 (1891) 283–284. [Stratimirović Đ., „Markova kula u Višegradu”, *Arheološki prilozi*, 1. glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, 3 (1891) 283–284]

Ћабановић Н., *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.

VIŠEGRAD IN THE LAND OF PAVLOVIĆS AND THE EARLY PERIOD OF OTTOMAN RULE

Summary

Višegrad came into being in the Bosnian Kingdom in the Land of Pavlovićs, called such according to Pavle Radenović (? –1415). The Višegrad castle was built by his son knez Radoslav (1420–1441) on top of the hill near the confluence of the Rzav into the Drina river. The construction was completed before 1427, the year of the oldest mention of Višegrad. The castle had an elongated base with two large circular towers at the ends.

It has been ascertained in the paper that the Višegrad suburbs were fortified with towers and ramparts. The wall of the suburbs went from the castle down to the remnants of the tower built near the Drina, known among the locals as “Kraljević Marko’s” tower. The path then led down the river to the part of the town known as Megdan, wherefrom it ascended to the castle.

The fact that Višegrad suburbs were fortified enables to exactly determine the origin of the name Višegrad. In the Middle Ages, the term “grad” i.e. “town” meant a fortification, and in Višegrad the castle on top of the hill was the Upper Town, and the fortified suburbs – the Lower Town, which implies that the name Višegrad was created in opposition to its Lower Town and not some other fortification downstream on the Drina.

Already in the 1430s, Višegrad was mentioned as an important caravan station and a marketplace to which many entrepreneurs from Dubrovnik and other Adriatic towns moved. After the war with the Bosnian Kingdom, in 1448 Višegrad became part of the Serbian Despotate. It continued to develop, and after the Ottoman conquest in 1459 and the creation of the Bosnian *sancak* in 1463, Višegrad became the seat of the *vilayet* of the Land of Pavlovićs and the centre of the *kadiluk* of two *vilayets* of the Land of Pavlovićs and the Land of Kovačevićs.

Based on the position of the *hassa* of estates in Višegrad, the fields: Dušci (Dušće), Knežina (Ban Polje), Garča and Slavić (probably Kosovo Polje), vineyards in Babin Potok and Velji Lug and the

fishing ground on the Rzav, which are today urban or suburban Višegrad settlements or the neighbouring villages, it is possible to conclude that erstwhile town's agricultural district stretched along the right bank of the Drina, from the place where the Višegrad hydroelectric power plant was built up to the confluence of the Banja river.

The Ottoman garrison of Višegrad consisted of around twenty fortress guardians – *mustahfiz*. In the second half of the 15th and the first decades of the 16th century, the vast majority of the Višegrad population were Christians, while Muslims were converts originating from the local community. After the Ottoman conquest, the suburbs were enlarged outside the fortified part, and in addition to the large *mahalle* of Upper Town, much smaller *mahalle* – Lower Town, was created outside the walls. It stretched from Megdan towards the confluence of the Rzav into the Drina. After the construction of the mosque of sultan Bayezid II in the early 16th century, the *mahalle* of Lower Town was divided into the Muslim *mahalle of Cami* and the Christian *mahalle* of Raško Radovan's son. Outside the area covered by the *mahalles*, there was a large caravanserai on the right bank of the

Rzav and the monastery of the Most Pure Theotokos. The Višegrad Christians performed religious services in the monastery church, administered by hieromonks from the monastery brethren.

Significant revenue was collected in Višegrad from the ferryboat, which had the highest traffic on the Drina, and from the marketplace and caravanserai. However, the most prevalent and profitable activity in Višegrad was viticulture, i.e. wine production. Mass viticulture stopped in the second half of the 16th century as the climate changed and the "Little Ice Age" began. The vineyards were cleared and plum trees planted, with plum brandy replacing wine.

The paper is limited to the period of the first century of the history of Višegrad, primarily because the city censuses are missing for the period from 1530 until the late 16th century, which is why it is not possible to follow important processes such as the population dynamics, Islamisation, changes in the economy, and the impact of the construction of endowments of Sokollu Mehmed Pasha on the urban structure and development of the city.

Др Срђан КАТИЋ
Историјски институт
Београд

НАЈСТАРИЈИ САЧУВАНИ ОПШИРНИ ПОПИС ВИШЕГРАДА ИЗ 1489. ГОДИНЕ

Вишеград је настао у Земљи Павловића у Босанском краљевству, пре 1427. године, из које потиче најстарији помен града.¹ Кнез Расдослав Павловић (1420-1441) изградио је вишеградски дворцац на брду Павловина и утврђено подграђе, с циљем да заштити источне границе Земље Павловића према поседи-ма супарничке великашке породице Косача, Српској деспотовини и османском Скопском крајишту. Вишеград се брзо развијао као трг и важна караванска станица на Дубровачком путу. То нису омели ни бројни војни сукوبي средином 15. века, као ни честе промене господара. После рата између босанског краља Стефана Томаша и деспота Ђурђа Бранковића, град је 1448. године припао Деспотовини, да би већ 1459. године после њеног пада и османског освајања био припојен Скопском крајишту. Од 1463. године Вишеград је био део новоформираног Босанског санџака, у којем је постао средиште истоимене нахије и средиште кадилука Вилајета Земље Павловића и Вилајета Земље Ковачевића.²

У прве три деценије османске власти вршена су најмање четири пописа становништва. Први, урађен после освајања није сачуван, док о пописима из 1468/9. и 1485. сведоче само сумарне верзије дефтера.³ Најстарији сачувани опширни,

поименични попис Вишеграда и целог Босанског санџака, потиче из 1489. године. Тај, као и два претходно поменута сумарна дефтера, чува се у Османском архиву Председништва владе Републике Турске у Истанбулу.⁴

У попису Вишеграда забележени су сви порески обвезници. Ван пописа града, посебно је заведено 20 тврђавских чувара – мустахфиза и неколико домаћина из Вишеграда, чије су породице одржавале државни амбар у утврђењу. Посадници су уписани као притежаваоци 12 тврђавских тимара, којима су припадали приходи тридесетак села из околине Вишеграда.⁵ У попису нису евидентирани османски државни службеници, страни трговци, као ни калуђери манастира Пречисте, који су били ослобођени од плаћања пореза.⁶

Становници Вишеграда пописани су у две махале: Горња варош и Доња варош. Знатно већа Махала Горња варош налазила се у утврђеном подграђу, које се низ Павловину спуштало до Мегдана и Дрине, док се знатно мања Махала Доња варош, која је највећим делом настала после османског освајања, простирала ниже Мегдана ка ушћу Рзава у Дрину.⁷

У попису се наводе и тзв. хаса (*hassa*) имања – поседе дати на личну употребу уживаоцима зеамета Вишеград, који су се налазили у близини вишеградског замка и његовог утврђеног подграђа. На основу положаја *hassa* поседа Вишеграда, поља: Душци (Душће), Кнежина (Бан Поље), Гарча и Славић (вероватно Косово Поље), винограда у Бабином Потоку и Вељем Лигу, који су данас градска или приградска

---

1 Десанка Ковачевић–Кojiћ, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 99; Esad Kurtović, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku”, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) Filozofski fakultet u Sarajevu* 4 (2016) 99–106.

2 Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003; *Hatice Oric*, „The city of Višegrad based on fifteenth and sixteenth century Tahrir defters”, *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, The Institute of History Belgrade – Yunus Emre Enstitüsü – Turkish Cultural Centre Belgrade, Beograd, 2017, 191–204; Срђан Катић, „Вишеград у Земљи Павловића и раном периоду османске власти”, *Историјски часопис* 71 (2022) 259–281.

3 Ahmed Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*,

Mostar 2008; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri (TD), No. 18.

4 BOA, TD 24.

5 TD 24, s. 889–902.

6 С. Катић, *Вишеград*, 272.

7 Исто, 270–272.

насеља Вишеграда или суседна села, може се закључити да се некадашњи шири градски атар простирао дуж десне обале Дрине, од места на којем је подигнута вишеградска хидроцентрала до ушћа реке Бање.⁸

Попис садржи и белешку, која је преписивана из ранијих дефтера. Она се односи на период након османског освајања Вишеграда, када је због потреба градње државних објеката у новом административном и судском средишту, из града расељен мањи део хришћана. Њима су као надокнада дата имања на поменутом пољу Гарча, па је тако створено посебно насеље.

У Вишеграду су 1489. године хришћани били у великој већини (око 89%). Из пописа се види да су сви муслимани (око 11%) били преобраћеници. Они су потицали из Вишеграда, о чему сведоче имена њихових очева хришћана. С обзиром на то да су у истој махали прво уписани хришћани па муслимани, породичне везе могуће је утврдити само на основу неколико ретких патронима. Тако се може закључити да је извесни Јованиш имао синове Станца, Милшу и Мустафу, Прибисал синове Вукашина и Ширмерда, Радман Вукмира и Мехмеда, Цар, Пеју и Исмаила, док су синови неименованог ковача били Вук и Ахмед.⁹

У Махали Горња варош уписано је девет хришћана, с белешком да су побегли. На основу харачког дефтера с почетка 16. века, који садржи спискове хришћана из вилајета Земље Павловића „одбеглих” у санџаке Зворник и Вучитрн, може се закључити да се највероватније радило о непријављеним унутрашњим миграцијама умереним ка богатим рударским областима.¹⁰

Попис Вишеграда из 1489. године садржи неколико стотина хришћанских имена и патронима, са бројним ретким и архаичним облицима, те представља важан извор за ономастичке анализе.

Посматрано из данашње перспективе, оновремени државни приходи Вишеграда имали су неочекивану структуру, јер је вредност опо-

резиване шире тј. мошта била приближна збиру свих осталих прихода и то од: најпрометније скеле на Дрини, тржне царине (бац) и тржних такси (нијабет) на вишеградском пазару, личних пореза хришћана и муслимана, свих житарица и разних ситних дажбина. У то време, у Вишеграду и околним насељима на десној, осунчанијој обали Дрине, виноградарство је очито представљало главну делатност, чему је погодовала знатно топлија клима са више сунчаних дана. Масовни узгој винове лозе престао је, међутим, у другој половини 16. века, због почетка тзв. „Малог леденог доба”.¹¹ Тада су у околини Вишеграда и у целом Подрињу искрчени виногради, па се до данас чак изгубило и сећање да се ту некада гајила винова лоза.

ПРЕВОД

Нахија вилајета Павли (земља Павловића)
Зеамет Мехмед-бега, сина Иса-бега, сина
Исхак-бега
Средиште, пазар Вишеград

Махала Горња Варош

Вукић син Радосала; Вукадин његов брат; Вукашин његов брат; Божидар син Радића; Петиј његов син; Радич син Радића; Вукић син Радоја; Вукеља његов брат; Радосав син Џурана; Радашин његов брат; Владисав син Радосала; Радој син Радича; Милашин син Радоја; Радивој његов брат; Љубисав син Веселина; Владисав његов син; Радоје сиромах; Вукмир син Вука; Вукић син Радака; Вукац његов брат; Божидар његов брат; Радашин његов брат; Радој син Радовца; Радич син Витомира; Радој његов брат; Радој син Вукосала; Радој син Весенка; Петко његов брат; Куреп његов брат; Мило-

⁸ Исто, 268-269.

⁹ TD 24, s. 521-523.

¹⁰ BOA, *Maliyeden müdevver defterleri* (MAD) 15178, s. 133-138.

¹¹ О утицају Малог леденог доба у Босни види опширније: J. Mrgic, *Wine or Raki - The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia*, *Environment & History* 17-4 (2011) 613-637; J. Mrgic, *Aqua vitae - Notes on Geographies of Alcohol Production and Consumption in the Ottoman Balkans*, *Issues in Ethnology and Anthropology* 12-4 (2017) 1309-1328.

рад син Степов; Радој његов син; Радоња његов брат; Иван његов брат; Миливој син Радаља; Веселин његов брат; Павко син Прибка; Радич син Милача; Милорад син Богумила; Цветко син Добрашина; Милић син Гојисала; Радич син Богдана; Вукац син Вукосала; Вукмир син Радмана; Вукашин син кожара; Радосав син Витаса; Брајак грнчар; Радич његов син; Божидар син Иваниша; Вукац син Божидара; Радован син Радоја; Јован сироммах; Радој син Радете; Вукас син Радете; Вукашин син Прибисала; Радој син Радосала; Радој син Вукца; Радич син Радоње; Вук син Радосала; Радој син Божидара; Јован син Вукашина; Милић син Вукала; Мирал син Вукала; Живко син Радана; Прибко син Радохне; Божидар син Гојчина; Цветко његов син; Вукмир син Радивца; Радашин син Дабижива; Радосав син Радохне; Јован син Радашина; Радевац син Миливоја; Вукашин син Радивца; Вукашин син Побрадише; Радосав његов брат; Радован син Вукосала; Радосав син Радоње; Радосав син Вукала; Вукић син Радосала; Радој његов син; Побрадко син Богумила; Радосав његов брат; Радивој син Радоја; Степан син Божидара; Вукас син Раденка; Радета син Радоње; Милобрад син Радича; Драгић син Побрадисала; Радевац син Степоја; Владко син Димитрија; Вук син Радоја; Радета син Михоја; [522] Ивко његов брат; Божићко син Михоја; Вукић његов брат; Вук његов брат; Вукић син Радоја; Радич син Радоја; Радој син Мојсе; Вук син Радоње; Радој син Радете; Милашин његов брат; Милобрад његов брат; Вукац син уљара; Радета син Вукца; Вук његов брат; Вукић син Радич; Лалко његов брат; Радој син Радоње; Радосав син Вихоја; Степан његов син; Радевац син Прибка; Радич преселац; Вук син Радоја; Радосав син Божићка; Михац син Радована; Божидар син Радете; Радоња син Богумила; Радој син Пуноша; Радосав син Радоја; Радич син Радана; Божићко син Радка; Вукашин син Гојака; Радич син Вукана; Војин син Радана; Прибац његов брат; Радашин син Брајића; Јовехна син Радака; Доброј син Радоја; Радој син Ладоја; Вукић син Првше; Јованиш његов брат; Радој преселац; Божидар син Пуноша; Вук син Вукосава; Добрил син Вукосава; Вукас син Ву-

кашина; Радич син Вукосава; Радој син Срећов; Дујко његов брат; Радосав син Радоја; Вук син ковача; Радета син Побрадка; Радич син Вукца; Радич син Грујка; Вукас сироммах; Војин син Вука; Вукић син Ђуре; Веселин његов син; Вук његов брат; Радета син Филипа; Јехинић син Гојчина; Вукић син Стоје; Јованче син Радивца; Радич његов брат; Иван син Радета; Доброј син Радосала; Путник син Радина; Стојак син Радече; Вукас син Мишана; Радич син калуђера; Вестко син Путника; Вукас син Радашина; Вукић његов син; Радич син Степана; Радој син Шишмана; Петко син Радоја; Дујко син Радоја; Редета син Милића; Радовац син Радохне; Цветко син Радмила; Цветко син Степана; Божидар син Радина; Радој син Радоја *побегао*; Радич његов брат *побегао*; Радоња син Ракоја *побегао*; Радета син Вука *побегао*; Пејо син Цара *побегао*; Добрашин син касапина *побегао*; Рудован син Радоја *побегао*; Радич син Радована *побегао*; Радич син Стоје *побегао*; баштина Радича *у поседу Радоње његовог сина*; баштина *Радосава у поседу Владисава његовог сина*; Ширмерд син Прибисала; Хаџи син Вукаса; Балабан сироммах; Хасан син Милића; Али син Владисава; Курд син Божидара; Мехмед син Радмана

кућа[хришћана]	151
неожењених	16
баштине	2
спенца	4300 [акчи]
муслимани [ожењени]	4
неожењени	3
ресум	124 [акче]

Махала Доња Варош

Ђурђ син Миливоја; Радосав син Толише; Радоња син Ивче; Вукша његов син; Живко његов брат; Владко син Ивка; Радован његов брат [523] Станац син Јованиша; Милша његов брат; Вук син Вукића; Радоња син Вукана; Вукмијо његов брат; Радосав син Радоја; Пољак син Радашина; Побрадко син Радоја; Радич син Радивоја; Рашко његов брат; Иваниш његов брат; Радич

син Панића; Вукашин син Радете; удовица Радина; Јакуб син Вукића; Скендер његов брат; Мустафа син Јованиша; Јусуф син Радашина; Мехмед сис Радете; Хамза син Угљеше; Јусуф син Поздера; Исмаил син Вукића; Исхак његов брат; Јусуф син Божидара; Насух син Радоја; Хамза син Радосала; Ахмед син ковача; Исмаил син Цара

кућа [хришћана] 16

неожењених 4

удовица 1

спенца 506 [акчи]

муслимани [ожењени] 10

неожењени 4

ресум 268 [акчи]

ушур од:

пшеница 33 мерице 384 [акче]

јечам 6 мерица 36 [акчи]

просо 13 мерица 78 [акчи]

зоб 50 мерица 300 [акчи]

рајински виноград,

шира 2200 медри 13200 [акчи]

повртњак 250 [акчи]

сено 50 [акчи]

свиње 71 [акча]

воденице 2, такса 60 [акчи]

хаса виноград 1 Бабин Поток,

шира 210 медри 1260 [акчи]

скела годишње 5000 [акчи]

пазарни баџ са нијабетом 4000 [акчи]

хаса поља 4

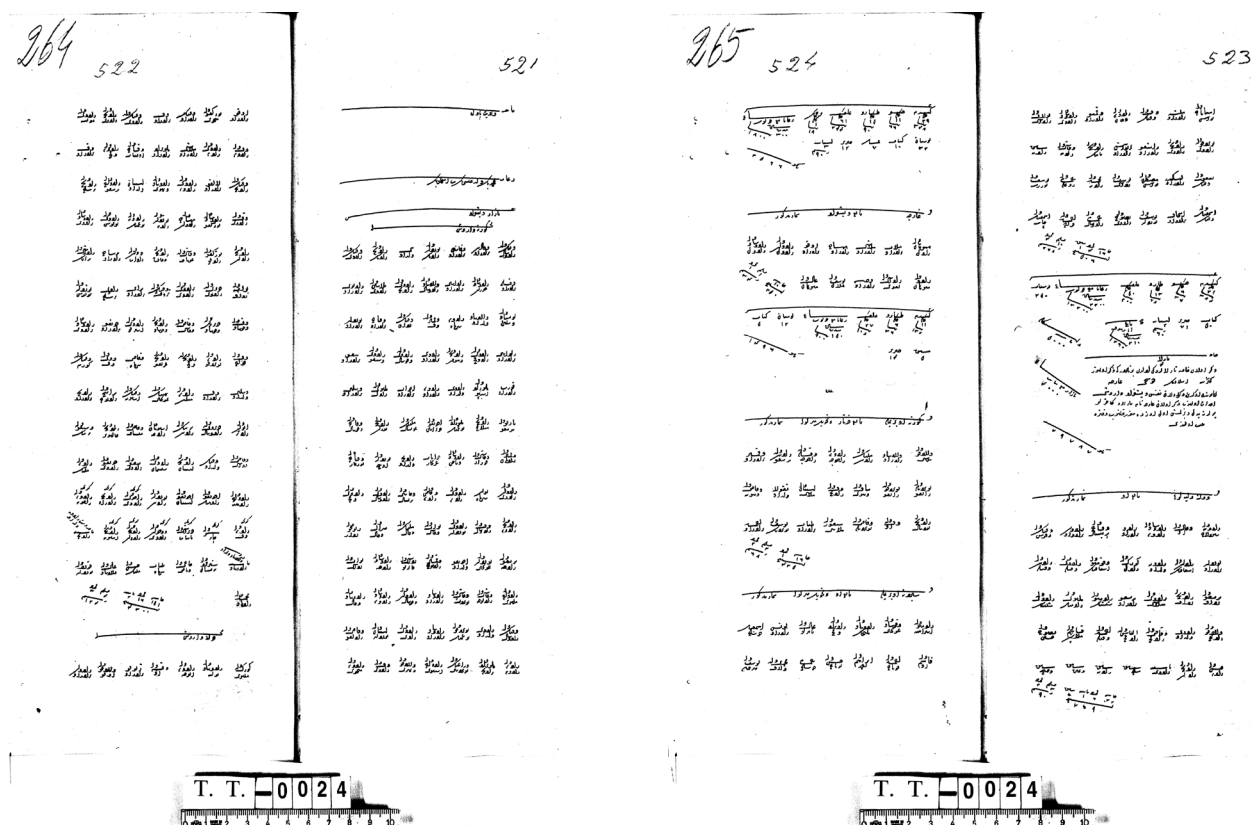
овде су наведена имена поменутих хаса поља: Кнежина, Славић, Душци (Душће) и Гарче Раније пре овога [пописивања санџака] основано је средиште, варош Вишеград, тако што је поменуто поље Гарча дато као надокнада за земљишта хришћанска [којима је проширен Вишеград], тако је одлучено и уписано у дефтеру.

УКУПНО:

29787 [акчи]

Др Срђан Катић
Историјски институт
Београд

ФАКСИМИЛИ

ОПШИРНИ ПОПИС ВИШЕГРАДА ИЗ 1530. ГОДИНЕ

Из друге половине 15. и прве половине 16. века сачувано је пет пописа Вишеграда, и то два опширна, поименична из 1489. и 1530. година и три сумарна из 1468/9, 1485. и 1516. године.¹ Опширни попис Вишеграда из 1489. године већ је објављен у Историјским свескама, док ће приказ и превод опширног дефтера из 1530. године бити представљени у овом раду.²

Пописивачи су 1530. године, у Вишеграду забележили само пореске обвезнике. Тако османски државни службеници, страни трговаци и калуђери манастира Пречисте нису били обухваћени пописом, док је тврђавска посада с неколико цивила задужених за одржавање државног амбара, заведена у посебном дефтеру.³

Становници Вишеграда пописани су у Махали Горња варош и махалама Џамија и Рашко син Радивоја, које су настале од некадашње Махале Доња варош. Највећа, Махала Горња варош налазила се у утврђеном подграђу, које је обухватало северне и западне обронке брда Павловина. То је била верски мешана махала с већински доминантним хришћанским становништвом. Муслиманска Махала Џамија настала је у другој половини владавине султана Бајазита II (1481-1512), након изградње и данас постојеће Цареве џамије. Тада су и хришћани из Доње вароши формирали Махалу Рашко син Радивоја, назвавши је по најистакнутијем члану заједнице. Становници обе махале били су настањени уз леву обалу Рзав, на домак некадашњег ушћа те реке у Дрину. Ту

се Рзав широко разливао, а османски извори на ушћу помињу речна острва.⁴

Подаци из пописа из 1530. године показују да се од средине осамдесетих година 15. века број становника Вишеграда смањило за више од једне трећине. Губитак становништва био је посебно изражен у деценији која је претходила попису, када се због куге и економске кризе, која је уследила, осетно смањило становништво многих балканских градова. Број вишеградских хришћана се делом смањивао због прелазака на ислам, који су у том периоду још увек били ретки, а делом услед одсељавања у новоосвојене крајеве и богате рударске центре у сусеним санџацима.⁵

У Вишеграду су 1530. године хришћани и даље били у великој већини (око 81,2%). У заједници муслимана трећина су чинили преобращеници, док су остали представљали другу и тежу генерацију локалних муслимана. Новим муслиманима уписани су хришћански патроними, осим у једном случају када је као синоним за конвертите убележен патроним Абдулах.

Попис садржи неколико стотина хришћанских имена и патронима, са често ретким и архаичним облицима, што с именословом из 1489. године представља богат материјал за ономастичке анализе.

Белешка писара о манастирској цркви Пречисте код Вишеграда, представља најстарији помен тог манастира. На основу посредних података из ранијих пописа са сигурношћу се може закључити да се ипак не ради о новој већ о грађевини која датира из преосманског периода. Манастир је, по свему судећи, био активан све до Бечког рата када је толико разрушен да сада нема чак ни остатака који сведоче о његовом постојању.⁶

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri (TD) 18, s. 107; TD 24, s. 521-523; TD 56. s. 30; TD 157, s. 156-159; Ahmed Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008; 73. Сачувани су и карачки дефтери, као и пописи тврђавске посаде, али се они односе само на део градске популације. TD 212, s. 21-32; BOA, Maliyeden müdevver defterleri (MAD) 15178, s. 133-138.

2 О историји Вишеграда у наведеном периоду види: С. Катић, „Вишеград у Земљи Павловића и раном периоду османске власти“, *Историјски часопис* 71 (2022) 259-281.

3 TD 212, s. 21-32.

4 MAD 407, s. 6.

5 Исто, 270-272.

6 Исто, 272.

Попис садржи и белешке о статусу муслимана у Вишеграду, као и становника три села с леве стране Дрине, који су због обавезе да поправљају Цареву џамију уживали пореске повластице.

У дефтеру су наведена и тзв. хаса (*hassa*) имања – поседи дати на личну употребу уживаоцима зеамета Вишеград. Ради се о четири велике обрадиве парцеле, од којих су Гарча и Бабин Поток садашњи делови Вишеграда, док су Кнежина и Славић стари називи Бан Поља и вероватно Косова Поља. У то време тапију на њих поседовао је џиндија Хусејин-бег, као и становници Вишеграда који су у Гарчи имали винограде. Као хаса посед наведен је и далјан (риболовилишту) на Рзаву, који је тада био у поседу поменутог бега, субаше и хеџаје Вишеграда, као и још једног лица чија се служба не наводи.

Што се привреде тиче, приметно је да је у претходном периоду трговачки и путнички промет на Дубровачком друму био у великом порасту, о чему сведочи државни део од прихода скеле, који је са 5.000 акчи 1489. године повећан на чак 17.000 акчи.

Најуноснија производна делатност у Вишеграду и околини и даље је било виноградарство. Ипак, количина произведене шире била је мања него раније, на шта је утицало смањивање броја становника и економска криза која је у претходној деценији узела маха. Узгој винове лозе био је берићетан још две-три деценије, да би потоом, због великих климатских промена, познатих као „Мало ледено доба,“ виногади били запуштени, а потом и раскрчени.

ПРЕВОД

[156. стр.]

СРЕДИШТЕ ПАЗАР ВИШЕГРАД

Махала Џамија

Од оних који настањују поменуто махалу и баве се пољопривредом узима се ушур (1/10) и

саларија (1/40), док се од имама и мујезина, као и од оних који пет пута дневно обављају [верску] дужност, као и у осталим касабама и градовима, не узима спенца.⁷

Мевлана Али, хатиб; Али син Хасана, мујезин; Али син Исхака; Хусејин син Вукашина; Муса син Мурата; Касим син Хамзе, израђивач поткапа из Сарајева; Илијас син Хамзе, чизмар; Хизир син Хамзе; Мехмед син Вукдрага; Мустафа син Вукдрага; Аتماџа син Херака, дунђер; Мурат син Аتماџе; Мерсад син Вука; Касим син Абдулаха, табак (штавилац коже); Џафер син Насуха; преводилац Али; баштина у поседу Мехмеда сина Пољака; баштина Радоја у поседу Радована

[16 кућа, 2 баштине]

[157. стр]

Махала Горња Варош

[муслимани] Али син Хамзе, на баштини рођака Ивана; баштина Јунуса сина Дилавера, у поседу његовог сина Хусејина; Хасан син Јусуфа; Хусејин син Јусуфа; Хасан син Мехмеда; Хасан син Милашина; баштина Живка у поседу писара Хусејина [потом] у поседу становника вишеградске вароши, Али син Мехмеда; Мурад син Радивоја; Насух син Вукашина

хришћани: Милашин син Вукића; Богоје син Вукића; Јован син Јовише; Радивој син Брајице; Радич син Вука; Никола син Владосава; Владосав син Милојце; Цветко син Вукче, на баштини; баштина Ивана сина Радашина у поседу Радоја, [потом] у поседу Божидара; Вук син Радивоја, на баштини; Лола си Радивоја; Вуксан син Ивана; Јован син Петка; Иваниш син Божидара; Петри син Радосава; Јован син Вукоја; Томаш син Вукоја; Павел син Радивоја, на баштини; Вук син Драгића, на баштини; Вукас син Вукића, на баштини; Владисав син Божидара, на баштини; Живко син Вукића; Иван син Вукашина, на баштини; Радевац син Радохне, на баштини; Владко син Животе, на баштини; Радич син Милашина, на баштини; Вукдраг син

⁷ Лични порез који је плаћала хришћанска раја у износу од 25 акчи.

Степана, на баштини; Радивој син Радоње, на баштини; Павко син Радоње, на баштини; Лалко син Радича, на баштини; Петри син Радоја, на баштини; Никола син Вукмира, на баштини; Радоје син Трајче, на баштини; Илијас син Брајице; Радосав син Вука, на баштини; Владко син Радича, на баштини; Степан син Вукаса, на баштини; Петри његов брат, на баштини брата Вукића; Радосав [син] Петка, на баштини; Радо син Божидара, на баштини; Радосав син Радашина, на баштини; Радосав син Радича, на баштини; Радивој син Радоја, у Ужицу; Цветко син Радича, на баштини; Владисав син Радосава; Вукас син Радашина, на баштини; Јован преселац; Радоје син Цветка, на баштини; Владко син Радича, на баштини; Радоје син Милобрада, на баштини; Иван син Вукашина, на баштини; Радивој син Бојка, на баштини; Радосав син Вељаша, на баштини; Цветко син син Радивоја, на баштини; Марко син Ивка, на баштини; [158 стр.] баштина Ивка сина Божићка; Вук син Ивана; Радивој син Радича; Павел син Вукића; Радиља син Милоја; Радоња [син] Радича; Мирко син Радивоја; Лајко син Радича; Никола [син] Живка; Павел син Божидара; Вукас син Радешина; Ђурђе син Брајина; Михал сиин Ивана; Петри син Радича; Михал син Вукца; Радосав [син] Павка; Димитриј Вукић; Паун син Степана; Владисав син Цветка; Ђуро син Радича; Петко син Вукића; Радивој син Пеје; Вукој син Владка; Петко син Милевца, *даје димнину*;⁸ Ђура демирџија (гвожђар); Радосав син Стојана, *даје димнину*; Петко син Добрила; Милош син Петка; Раденко син Војина; Вукман син Радич; Вук син Ивана; Ђураш син Вукца; Иван син Божидара; Вук син Павка; Петри син Вукића; Радета син Цветка; Петри син Цветка; баштина Доброја син Петрија; баштина Радоја у поседу Вука; баштина Божићка у посед у Вукдрага [сина] Милоја; баштина Рајака грнчара у поседу становника вароши; баштина Радича у поседу Радка сина Вукаса; баштина Вука сина Радивоја; баштина Радича у поседу Радоње његовог сина; баштина Радоја сина Петрија;

баштина Вукаса у поседу његове мајке удовице Милице; Драгише син Радоње на баштини његове мајке Ружице; Вук син Вукића [хришћани 92 куће (36 на баштини) и 11 баштина; муслимани 8 кућа (1 на баштини) и 2 баштине]

Махала Рашка сина Радивоја

Пејо син Рајка на баштини; Љубинко син Ђурђа, на баштини; Вукац син Радака на баштини; Томаш син Цветка, на баштини; Радоје син Милобрада, на баштини; Живко син Љубинка; Атанас син Брајче; Радивој син Брајче; Радосав син Вукмира; Никола [син] Богдаша; Цветко син Радивоја; Павко син Петка; баштина Влаје у поседу Владка; баштина Вукића сина сиромаша; баштина Радована сина Радоње [159. стр.] баштина Божидара сина Радете

[12 кућа (5 на баштини) и 4 баштине]

Црква Пречиста⁹

Монаси настањени у тој цркви не плаћају харач, спенцу и тасе, док им се од пољопривредне производње, житарица и од винограда узима ушур (1/10) и саларија (1/40) и тај износ је обрачунат у оквиру прихода вароши Вишеград

Приход

ресум на рало муслиманских становника вароши 242 [акче]

спенца 3000

[ушур од] пшенице 9 мерица 134

[ушур од] јечма 8 мерица 80

[ушур од] проса 12 мерица 120

[ушур од] овса 2 мерице 20

[ушур од] ражи 5 мерица 50

[ушур од] зоби 23 мерица 115

[ушур од] шире 1.005 медри 7.035

[ресум на] сено 45

[ресум на] повртњак 54

[ушур од] меда 30

[ушур од] воћа 12

[ресум на] воденицу, 4 жрвња, ресум 120

⁸ Ресум на дим, димнина (*resm-i duhan*) је такса наплаћивана за привремени боравак на тимару.

⁹ О цркви, односно о манастиру Пречиста види опширније у: С. Катић, *Вишеград*, 272.

[ушур од] црног и белог лука и купуса 15
[ресум на] свињарину 10

Хаса обрадива поља
4 комада

Овде су наведена имена поменутих поља:
Кнежина, Славић, Бабин Поток и Гарча
*У држању циндије Хусејин-бега
такса на тапију 6.600 [акчи]*

*Обрађују се и [од произведеног] се дају ушур и
саларија, који су обрачунавају у оквиру прихода
вароши*

У држању становника вароши

*На поменутом месту по имену Гарча, ста-
новници вароши Вишеград су раније засадили
винограде. После је према царској заповести из-
дата тапија за тај хаса посед и заповеђено је
да становници вароши с тапијом на њега буду
уписани [у дефтер], с тим да дају ушур и са-
ларију, који се обрачунавају у оквиру прихода
вароши.*

Баждарина (бац), пазаришна баждарина (па-
зар), глобарина (нијабет), младарина (ђердек),
пољачина, бејтулмал,¹⁰ нестале, изгубљене
ствари и бадухава¹¹ 2.500

Муката (закуп)

скеле у средишту Вишеград, на реци Дрини
такса на прелаз, годишње 17.000

Далијан (риболовилиште)
на реци Рзав од Скендерове воденице до реке
Дрине
у држању циндије Хусејин-бега, Мустафе суба-
ше, Ејнебегија ћехаје Вишеграда и Илијаса сина
берберина Илка
годишње 300

УКУПНО: 30.873 [акче]¹²

*Становници [села] Црни Врх,¹³Билиште¹⁴ и
Туста Међа¹⁵ изјавили су да су због тога што
поправљају часну џамију у поменутом Бо-
гоштићеном Вишеграду ослобођени од свих
изванредних намета и обичајних терета. И
пошто постоје потврде ранијих заповедника и
кадија да су ту службу савесно обављали, под-
нет је захтев да и у новом царском дефтеру
тако буде записано и да када се укаже потреба
за поправкама часне џамије у томе сви они уче-
ствују и да због обављања те службе буду осло-
бођени од ванредних намета*

Др Срђан Катић
Историјски институт
Београд

10 Заједнички назив за државне приходе од одбеглих робова,
изгубљене стоке, непотраживане заоставштине и иметка
трајно одсутних лица.

11 Назив за групу дажбина која је убирана у Византији и српској
средњовековној држави под називом аерикон и аир. Најваж-
нију ставку представљала је крвнина, односно казне за пре-
суђене крвне деликте и друге злочине, од којих је половина
припадала оштећеном, а половина уживаоцу тимара.

12 У збиру није обрачуната тапија на хаса поља у износу од 6.600
акчи.

13 Истоимено село југозападно од Вишеграда.

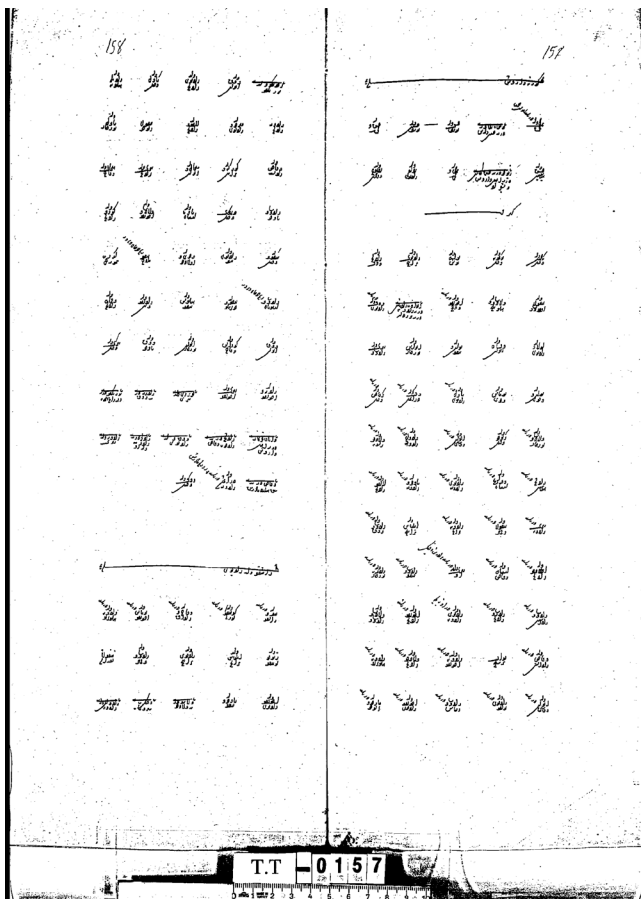
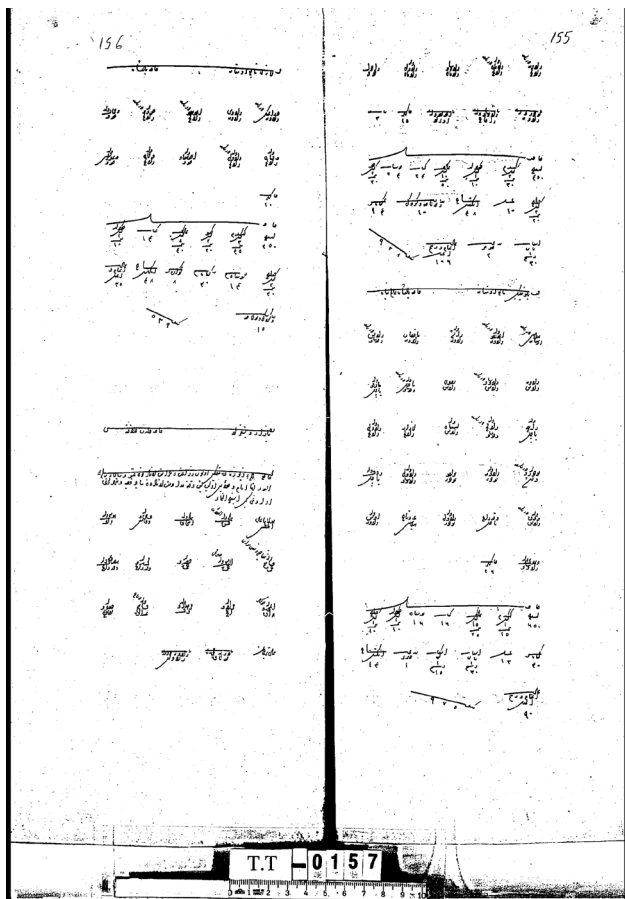
14 Село тог, као ни сличног имена, сада не постоји. Могуће је да
је то био стари назив Тустој Међи суседном селу Хамзићи,
које је током османске управе променило име.

15 Сада село Туста Међ југозападно од Вишеграда.

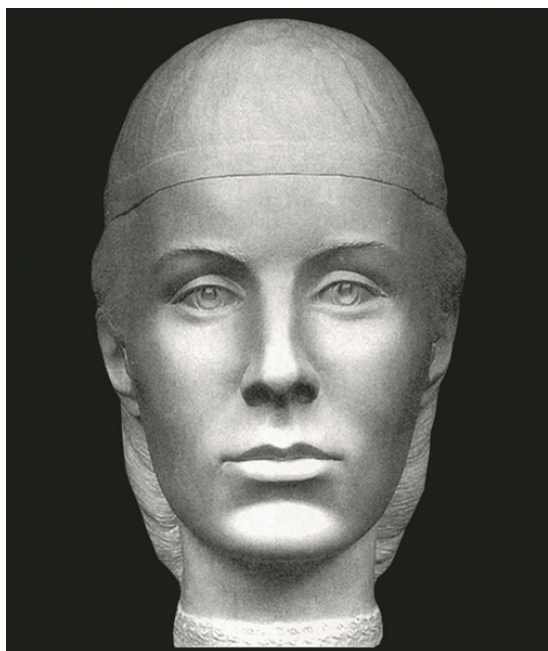

ФАКСИМИЛИ

ЖИВОТ И ПУТЕШЕСТВИЈА АНЕ ЈАКШИЋ, БАКЕ РУСКОГ ЦАРА ИВАНА ВАСИЉЕВИЧА IV: Нађлак – Брест – Медин – Москва

*Јелена Глинска – мајка Ивана Грозног и ћерка Ане Јакшић. Реконструкција на основу лобање
С. А. Никитин*

Свадбена гозба Василија III и Јелене Глинске у Кремљу. Иза Јелене симболично су нацртане жене пратње једна од којих могла је да буде и Ана Јакшић. (Лицевој свод – Илустрована историја света, написана и илустрована за Ивана Грозног)

Реч „грозни” у руском језику значи – онај који застрашује непријатеља, силан, моћан. У руском језику постоји израз „грозное оружје” – „моћно оружје”, „грозный воин” – „силни ратник”. Након неколико деценија после смрти Ивана Грозног власт је приграбила група племића-олигарха, о чему је руски народ рекао: „Лучше грозный царь, чем семь бояр” – „Боље је силни цар него седам бојара”. Иван IV звани Грозни владао је дуже него иједан руски владар – био је на челу државе 50 година. За време његове владавине извршене су реформе војне службе, правосуђа и јавне управе. Освојене су огромне територије на истоку од Казања до Западног Сибира. Територија руске државе је порасла два пута и стигла је на 5,4 милиона км². Као резултат његове политике репресалија званих „опричина” моћ велике аристократије је сломљена и ојачан је положај ситног племства. Остао је упамћен као амбивалентан владар у дубоком сећању руског народа.

Иако је општа писменост била уобичајена за градско становништво средњовековне Русије, Цар Иван IV био је специфичан владар. Био је активан полемиста, аутор више десетина писама руским и страним државницима. Осим тога писао је и црквену музику и песме, а имао је и огромну личну библиотеку. Значајан број тога је дошао до нашег доба. Према његовој наредби настаје руска илустрована свеопшта историја у десет томова (10 хиљада страна са 16 хиљада илустрација), јединственог зборника свих закона Судебника, долази до редовног штампања књига на ћирилици.

Будући цар је био рођен у летњој царској резиденцији Коломенскоје у предграђу Москве 15(25). августа 1530. године. Његова мајка Јеле-

на у том периоду је била у раним двадесетим и била је вољена од свог педесетогодишњег мужа Василија, руског великог кнеза. Блиска Јелени је била царева бака Ана која је у време његовог рођења имала око 45–50 година. Ана Глинска (девојачко Јакшић) остала је поред свог унука и касније када је Иван изгубио оца Василија (у својој четвртој години живота) и мајку Јелену (у својој осмој години живота). Врхунац утицаја Ане и њених синова на цара десио се 1546–1547. када је Иван у својој шеснаестој години први од свих руских владара био крунисан за Сверуског Цара. Према византијским обичајима жене у руском царству нису имале значајан лични политички утицај, али су итекако утицале на догађаје преко својих мужева, синова и унука. Ана Јакшић је сакривена у магли прошлости. Нагађамо време и место њеног рођења (почетак 1480-их код Нађлака) и смрти (почетак 1550-их у Москви), а немамо ниједног портрета. Ипак, уз помоћ укрштања руских и српских средњовековних извора и новијих археолошких података реконструирамо Српкињу која је оставила значајни траг у развоју руско-српских односа пре пет векова.¹

Након пада српске деспотовине под турску власт средином 15. века почела је активна емиграција српске властеле у суседне државе. Историја породице Јакшић може се пратити од Јакше Брежичића (или Брешчића), родоначелника касније чувене браће Јакшића, како то тврди Константин Михаиловић из Островице у својим мемоарима познатим као Јаничарове успомене. Синови војводе Јакше, Стефан и Дмитар, прешли су око 1464. године из Јагодине у Угарску са 1.200 својих земљака. За војну службу у Поморишју краљ Матија Корвин Хуњади (1443–1490) угарски краљ и реформатор (1458–1490) поконио је 1464/1465. Јакшићима властелинство од 18 села са центром у граду Надлак (Нађлак) у Чанадској жупанији, на северној обали Мориша, где су они и подигли своје утврђење и ту на имању насељавали

Србе поданике. Временом ће се њихови поседе умножити па ће их, тако, бити и у Клушкој, Арадској и Вуковској жупанији. Било је то време ратова угарских краљева не само против Турака већ и против пољских и немачких владара. У овим ратовима дарезљиво се проливала крв српске властеле и њихових поданика, које су Јакшићи преводили у Угарску са подручја бивше деспотовине. Као виђени великаши, Јакшићи су поседовали и свој војни одред („бандериј” од 400 коњаника) са којим су учествовали у многим биткама и походима угарског краља. Дмитар Јакшић је учествовао у борбама око Шлеске, 1473. године, затим 1477, такође у војсци краља Матије против цара Фридриха III у Доњој Аустрији. Под заповедништвом једног од браће Јакшића, српска војска је притекла у помоћ ердељском војводи Стефану Баторију у бици на Хлебном пољу, када је дошло до велике провале Турака у Ердељ 1479. године. Следеће, 1480. године, војска краља Матије кренула је у поход против босанског паше. Том приликом Сарајево је било ослобођено од Османлија, а краљев војни заповедник Павле Кињижи продро је дубоко у Србију, све до Крушевца, којом је приликом према хроникама око 60 хиљада Срба било преведено у Угарску. Ови војни успеси, а посебно смрт султана Мехмеда II, 3. маја 1481. године, охрабрили су угарског краља, па је, у јесен 1481. године, војска од 32.000 ратника, с намером да продре у Србију, почела пребацивање преко Дунава код Храма. Војском је командовао Павле Кињижи, а међу војним заповедницима били су и српски деспот Вук Гргуревић, Дмитар Јакшић и Дмитров син Јован. Јовану Јакшићу био је поверен први задатак у овом походу: да извиди и осигура пут и пролаз осталој војсци. Већ у првом сукобу Јован Јакшић је поразио турски одред од 1.000 коњаника, а самом заповеднику Голупца одсекао главу пред капијом града. Хришћанска војска је и овог пута стигла до Крушевца и из Србије је поведено још 50.000 људи, који ће бити насељени у околини Темишвара. Старији брат Јакшић (Дмитар) погинуо је у јесен 1486. године на језавском мосту пред Смедеревом,

¹ Види детаљно: *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Т. 1, Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век*, Београд–Москва, 2013.

после повратка са посланством из Цариграда. Његов млађи брат и отац Ане Јакшић (Стефан) умро је у јануару 1489. у Бечу, који је тада држао краљ Матија. Турци су 1529. године упали и опустошили „Јакшићеве дворе” и имање Нађлак. Између 1539–1547. године умрла су сва три синовца Марка млађег сина Стефанова и тако је замрла мушка страна лозе племенитих Јакшића.²

У Нађлаку (на западу садашње Румуније око Арада) Јакшићи су затекли полусрушена утврђења која је подигао отац Матије Корвина – „Сибињанин Јанко” – тј. Јанош Хуњади. Јакшићи су подигли ту своје имање са каменом кулом, и опколили га дрвеним зидинама. Стефан Јакшић старији имао је три сина (Димитрија, Стевана и Марка и три кћери Ирину, Јелену и Ану. Вероватно је баш у Јакшићевом породичном гнезду Нађлаку у Араду и била рођена – Ана, једна од најмлађих изданака Стевана, који је преминуо 1489. Година њеног рођења није сачувана. Ана се удала за Василија Глинског (око 1465–1515) из Велике Кнежевине Литванске између 1501. и 1506. године. Без обзира на релативно рани узраст фертилности (од средине друге деценије живота) можемо да претпоставимо да се ипак радило о браку у релативно зрелом узрасту. Дакле, Ана је имала више него довољно времена да упије породичне традиције и погледе пре почетка самосталног живота у далекој земљи. Постоји погрешна идентификација Анине мајке са породицом Комнин (у овом случају иде се на цитирање чланка М. Н. Тихомирова „Иван Грозни и Срби“, који заправо није писао ништа слично у том свом чланку). Погрешна је и идентификације Анине мајке са Милицом Белмужић (радило се о супрузи Стефана, брата Ане, а не о жени Стефана, Аниног оца). С обзиром на опис тадашње српске властеле у Јужној Угарској која је водила повлашћен али затворен (због вере и обичаја) начин живота, највероватније је да је Ана и по мајци потицала из нама непознате породице српске властеле.³

2 Родословне таблице и грбови српских династија и властеле, Београд, 1987.

3 С. Бугарски, Љ. Степанов: „Историјски и културни споменици Срба у румунском Банату”, Темишвар, 2008.

Велика кнежевина литванска, где је након брака отишла Ана, представља је у то време занимљиву симбиозу руске и литванске културе. До краја 14. (!) века у овој држави било је две религије – православље и литванско паганство. Велика Кнежевина Литванска (ВКЛ) била је главни конкурент Велике кнежевине Московске у процесу уједињења источнословенских земаља. До 17. века као језик властеле и пословодства у ВКЛ користили су западни дијалект руског језика. Од краја 15. века у ВКЛ почело је јачање утицаја Пољске краљевине, а католичанство које је потиснуло паганство било је на врхунцу експанзије и међу православном властелом. Кренуо је процес полонизације племства и градског становништва који се завршио 1569. уласком ВКЛ у унију са Пољском краљевином. На подручју ВКЛ се налазио центар етногенезе два савремена народа – Литванаца и Белоруса. Подсетићемо и на то да је титула кнез у руском језику коришћена за истакнутог племића који служи свом сизерену, титула велики кнез је коришћена за самосталног владара који ипак није добио краљевску круну од римског папе. Најзад, цар је владар више вазалних држава, крунисан од стране врховног поглавара локалне православне аутокефалне цркве. Самодржац је збирни назив за сваког монарха (великог кнеза, краља или цара) који не признаје изнад себе ни једног сизерена.⁴

Кнез Василиј Глински потицао је из племићке породице војне властеле која је била исто релативно млада као и породица Јакшића. У хроникама поуздано је познат само деда Василија Глинског – кнез Борис, чија се вазалска заклетва пољском краљу Владиславу III помиње 1437. Занимљиво је да је Владислав III био не само пољски краљ, већ је од 1440. био и мађарски краљ и као такав носио титулу владара Пољске, Мађарске, Далмације, Хрватске, Рашке, Бугарске, Славоније, Литваније и Русије. У покушају да заустави продор Османлија у Европу Владислав III погинуо је 1444. код Варне у бици против трупа Мурата II. Ипак, у породичном

4 А. Ю. Дворниченко: *Русские земли Великого княжества Литовского: (До начала XVI в.): Очерки истории общины, сословий, государственности*, Санкт-Петербург, 1993.

предању Глински су изводили свој родослов чак од Мамаја од Крима, татарског војсковође кога су руске трупе Димитрија Донског разбиле 1380. за време Куликовске битке, која је имала судбоносни значај за ослобођење руских земаља од монголске најезде. Ово тумачење свог порекла изазивало је савременике већ у 16. веку.⁵

Василиј Глински, као и Стефан Јакшић, био је подређен у својој судбини старијем брату Михаилу – снажнијем и активнијем. Мада је и носио титулу Глински (племички од Глинска – село на северо-истоку садашње Украјине) већи део поседа Василија односио се на земље на западу садашње Белорусије око Бреста (код Василиша и Слонима). У записима „Литванске метрике“ (хронике Велике литванске кнежевине) први пут је био поменут 1482. као посланик Великог кнеза Казимира. Касније је Василиј Глински 1488. путовао са дипломатском мисијом у Златну орду. Од 1501. вршио је функцију намесника Великог кнеза литванског у Василишу, од 1505. у Слониму, од 1506. у Бресту. Његово главно имање од 1504. се налазило у селу Лососин, у забаченим у мочварним шумама код градића Слонима. У дрвеној тврђавици на овом имању вероватно је провела почетак свог породичног живота Ана Јакшић. Василиј Глински у свему је подржавао свог старијег и снажнијег брата Михаила. Михаил је имао богату биографију, провео је 12 година у Западној Европи, боравио је у Шпанији, Италији и немачким кнежевинама. За то време дипломирао је медицину, путовао је и учествовао у италијанским ратовима у оквиру трупа цара Светог римског царства Максимилијана I са којим је успоставио другарски однос. За време боравка у католичком свету прешао је у католичанство, које је оставио тек након преласка у службу Василију III. У ВКЛ по свом повратку Михаил Глински је постао блиски сарадник Великог кнеза ВКЛ Александра. После смрти Александра дошло је до ривалства између његових наследника и јачања притиска на православно становништво. Са ослонцем на православно део властеле и народа, М. Глински

са својом браћом је подигао устанак да прогласи себе за православног Великог кнеза. Устаници су деловали од Кијева и Житомира до Мозира и Орше. Трупе московског кнеза које су стигле на помоћ устаницима нису успеле да савладају отпор пољских трупа које су помогле очувању на власти новог Великог литванског кнеза – Сигизмунта. У склопљеном миру 1508. Михаил Глински је добио право да се повуче из велике кнежевине литванске са свим својим рођацима и присталицама, са свом покретном имовином, али је морао да препусти у корист Великог кнеза литванског сву своју непокретну имовину. У Великој кнежевини Московској клан Глински био је срдечно примљен од стране Василија III (1479–1533) који је владао 1505–1533.⁶

Ана Глинска (Јакшић) стигла је у Велику кнежевину Московску са осталим члановима породице Глински. У свом браку родила је три сина – Јурија, Ивана, Михаила и три ћерке – Јелену, Анастасију и Марију. Место рођења Јелене Глинске као и тачна година њеног рођења нису јасни. С обзиром на биолошко стање њених остатака (датирање биолошког узраста по зубима и по зглобовима) могла је да буде рођена мало пре одласка Глинских из ВКЛ или одмах по доласку у Велику московску кнежевину. Породица Василија Глинског (Аниног мужа) добила је 1508. у посед имање Медин (велико село код града Калуга 160 км југо-западно од Москве), коју су користили дуже време. Анин супруг Василије, који је већ био у годинама, почео је да губи вид због чега је добио надимак „Тамни“ („Слепи“). Менгли-Гиреј, кан Крима, послао је на његову молбу свог личног лекара који је требао да лечи вид Василија Глинског. Стање у породици се додатно погоршало услед немирног духа Аниног девера Михаила. Михаил је активно учествовао у новом рату између две велике кнежевине Московске и Литванске који је плануо 1512. Након уласка московских трупа у освојени Смоленск 1514. Михаил Глински је узалудно очекивао да ће добити овај град под своју управу. Пошто је био разочаран у очекивањима покушао је да успостави тајне везе

5 А. И. Филошкин Василий III, Москва, 2010.

6 В. Б. Кобрин, Иван Грозный, Москва, 1989.

са ВКЛ. Велики кнез Василиј је сазнао о овом покушају и бацио је Михаила у затвор, одакле је изашао тек после удаје Анине ћерке Јелене Глинске за Василија III. Василиј Глински је преминуо 1515, оставивши Ану са бројном децом у новом завичају.

Морамо да контекстуализујемо српско-руске односе крајем 15. и почетком 16. века. С једне стране, српски језик у турској престоници добио је у то време значај међународног језика који се говорио у самој султановој палати. Италијански историчар прве половине 16. века писао је: „На султановом двору користе се различити језици: турски је језик суверена, арапски је језик светог закона Кур’ана; треће место заузима српски језик – јаничари га говоре као најобичнији; четврто место заузима грчки језик, на коме говори Цариград и становништво градова у Грчкој.” На српском језику средине 16. века су писана писма која су у име султана слана у Москву и Молдавске кнежевине од успостављања редовних односа између Порте и Московије 1493. Значајан број таквих писама забележен је у копијама Дипломатске канцеларије у такозваним „турским пословима”.

С друге стране, Московска Русија је после турског освајања Балкана (1453) и свог ослобађања од власти Златне Орде (1480), у суштини, постала једина потпуно независна православна држава. У српским земљама, како оним које су од средине 15. века биле под османском влашћу, тако и у оним које су до 1526. (до историјске битке на Мохачу) улазиле у састав Угарског краљевства, православље све до 1557. (када је обновљена Српска патријаршија у Пећи) није имало националну црквену организацију. Стање је постајало теже и са нестанком, крајем 15. и у првој четвртини 16. века, последње српске владајуће династије Бранковића, традиционалних покровитеља манастира како у самој Србији, тако и на Атосу. Новонастале прилике су природно чиниле Москву једним од главних центара руско-српских односа, куда су се, на великокнежевски и митрополитов двор, запућивала по подршку и помоћ (првенствено финансијску) изасланства српских и светогор-

ских манастира. При томе културне, у првом реду књижевне везе, отприлике до средине 16. века и надаље у основи имају исти смер: у Москви се преписују и користе састави и преводи српских књижевника (додуше, њихов садржај се приметно изменио, о чему ће касније бити више речи), а кретање књига и текстова у супротном правцу још увек има мању улогу. Од краја 15. века вести о манастирским изасланствима манастира Пантелејмона, чија је братија у 15–16. веку углавном била српске националности, као и Хиландара) појављују се на страницама руских летописа, а од прве деценије 16. века сведочанства о њима нашла су одраза у документацији Дипломатске канцеларије. За долазак манастирских изасланстава везује се и појава специфичног полудокументарног – полулитерарног жанра у руској књижевности с краја 15. до 17. века, који није оставио трага у званичним документима – приповедања српских светогорских инока о светињама и о разним странама свакодневног живота и богослужења у светогорским обитељама. Средином прве деценије 16. века у Јосифо-Волоколамском манастиру започет је рад на састављању руског Хронографа – свода светске историје, чији је задатак био да историју Московске Русије (и њене претходнице – Кијевске) упише у контекст историје православне екумене – Византије и словенских балканских држава. Аутор је користио житија српских светаца 13–14. века: житије св. Саве, житије краља-мученика Стефана Уроша III Дечанског (1321–1331) и житије деспота Стефана Лазаревића (1389–1427). Управо су ови споменици српске историје послужили састављачу руског Хронографа.

Први долазак српске делегације из српских земаља у Москву датира се у 1509. годину, када је велики кнез Василије III примио изасланике српског београдског манастира Успења пречисте Богородице. Овај први званично датирани долазак српских ходочасника о коме је остао траг, забележен је у књизи Дипломатске канцеларије у коју су се уписивали подаци о свим изасланствима која су дошла у Москву из балканских православних земаља у 16. веку.

Тадашња писма и обраћања српских духовних лица руском цару са молбама за духовно покровитељство и доделу милостиње била су написана у пролеће 1508. године, пре поласка за Москву. Молбу београдског митрополита Теофана донели су у Москву његови представници – јеромонаси Анастасије и Јоаникије. У својој повељи великоме кнезу Василију III београдски митрополит Теофан написао је да је раније њихова обитељ имала подршку српских кнежева, да је била украшена и богата, да се у њиховом манастиру чувају мошти разних светаца и икона Богородице, коју је насликао јеванђелист Лука лично, а сада су Српске земље у рукама „иноплеменика” и помоћ могу добити само од руског православног владара. Митрополит Теофан молио је да се покровитељство руског владара простре и на његову обитељ, као што су и раније руски велики кнежеви исказивали милост Српској земљи, а изасланици су из Москве довозили богате дарове. У грамати стараца београдског манастира Успења пречисте Богородице Јоаникија и Анастасија пише да је раније отац великог кнеза Василија III, господар све Русије Иван III, био покровитељ српских православних цркава и манастира, и да се сваке недеље у овој обитељи служи служба за здравље руских владара. Заједно са ходочасницима београдског манастира, у Москву су пристигли и изасланик Спасо-преображенског Сисојевог манастира (Сисојевца) и старац Евгеније с писмима од монахиње Ангелине Бранковић, супруге бившег владара Српских земаља деспота Стефана Бранковића. Монахиња Ангелина је у свом обраћању Василију III молила да јој се додели милостиња за грађење цркве Св. Јована Златоустог у спомен њеног мужа светог Стефана и сина светог Јована, те да буде ктитор овој цркви. Велики кнез Василије штедро је обдарио молитеље поклонима и обећао да ће и даље бити покровитељ српским обитељима „докле да Бог“.

Василиј III био је син великог московског кнеза Ивана рођен 1479. и био је приближно вршњак Ане Јакшић-Глинске. Његов отац Иван III по први пут у руској историји прогласио је

себе за цара (иако све до Ивана Грозног ова титула није била општепризната). Мајка Василија III Софија (Зоја) Палеолог била је сестрична Константина XI Палеолога Драгаша, последњег византијског цара, и сестра Јелене Палеолог, супруге српског деспота Лазара Бранковића. Василиј III спроводио је активну политику уједињења руских земаља око Велике кнежевине Московске против сличних претензија западног центра уједињења руских земаља – ВКЛ. За његове владавине ликвидирани су независност Псковске републике и низа кнежевина са центрима у Рјазању, Стародубу, Новгород-Северску. Ратовао је и са наследницима Златне Орде – са ханатима Казања и Крима. Њега је по први пут у спољној дипломатској преписци један страни владар (цар Светог римског царства Максимилијан I) 1514. назвао у дипломатској преписци „Царом свих Руса”, што је био почетак међународног признања претензија великих кнежева Московских на царску титулу.

С обзиром на компликовану међународну и унутрашњу ситуацију (сужавање православног света, спољнополитичке тензије и борбу за уједињење земље коју је водио против крупне аристократије) Василиј III је морао да се жени не девојком из страних династија или домаћег вишег племства већ изданком војног племства из властите државе. Идеју и протокол избора веренице на основу тзв „смотре вереница” царска породица је добила од припадника византијског окружења Софија Палеолог, која се ослањала на византијски обичај конкурсног избора веренице за владара.

Избор вереница на основу конкурса задржао се у руској царевини све до средине 17. века и добро је описан. Широм московске кнежевине племићи су добијали позив да у случају ако имају младу и неудату кћер стасалу за удају морају да отпутују у локални центар код царског намесника. У ужи избор на основу процене локалних бојара улазиле су девојке изабране на основу следећих параметра: лепа (без мана) у лицу, здрава и висока. Битан је био и статус породице – величина родослова уопште није се узимала у обзир, већ се радило о наследној

фертилноста – количини рођене браће у неколико претходних генерација. Родбинске везе са познатим племићким родовима веома често су узимане као отежавајућа околност (јер могло је да дође до поремећаја политичке равнотеже на врху државне власти). Према речима италијанског путописца Франческо ди Коло први избор који је био инициран од стране породице Василија III изгледао је на следећи начин: „Овај велики кнез Василије, како ми је речено, одлучио је да има жену како би имао децу и обезбедио себи законитог наследника и наследника државе. Због тога је наредио да у свим деловима своје државе прогласи да (без обзира на племство или крв, већ само према лепоти) пронађу најлепше девојке, а на основу те уредбе, више од 500 девојака је изабрано и доведено у град. Изабрано је 300, затим 200 и на крају њихов број је смањен на 10, које су прегледале бабице како би утврдиле да су девице и могу ли да рађају децу, и да ли имају недостатак – и, на крају, од ових десет изабрана је супруга.” У Цариграду цар је пролазио поред низа девојака и поклонио би својој будућој царици златну јабуку. У Москви цар би поклонио као знак своје пажње богато украшену мараму и бурму. На тај начин била је изабрана Соломонија Сабурова, која је постала царица 4. септембра 1505. Након две деценије брака у којем се није појавило ни једно дете дошло је до развода брака. Против развода били су митрополит Варлам и грчка струја у руском клиру. Услед тога дошло је по први пут у руској историји до рашчињења митрополита и прогонства „прогрчког клира”. Након развода у новембру 1525. Соломонија је напустила царски двор и отишла у Покровски манастир у Суздаљу, где је била замонашена као монахиња Софија. У народу је царски развод био тумачен негативно. Уз Софијин праведан и смирен начин живота који је водила још дугих 17 година, бивша царска супруга била је веома поштована и касније канонизована као преподобна Софија од Суздаља.

У случају избора Јелене Глинске за супругу нема помена о коришћењу византијске идеје о „такмичењу вереница”, која је заказала у првом случају. Ипак, логика избора је била слична – породица Глинских није спадала у ред старих

московских бољарских родова, млада је била лепа, а њена мајка Ана Глинска (Јакшић) је потицала из фамилије са више браће и сама је родила више синова. У Московској родословној књизи која је описивала положај племићких породица Глински су били поменути као славна племићка породица, али на месту званичне историје рода било је остављено празно место. Савременици су забележили да се велики кнез оженио „код удовице” (Анин девер је био у тамници, а супруг је већ давно преминуо). Занемаривање племићке лозе Глинских се осликавало у томе да је не само мушки већ и женски део породице Глинских био изворно релативно ниско рангиран у московском церемонијалу. Забележено је да је на свадбеној гозби поводом женидбе Василија и Јелене ташта Ана Глинска Јакшић (једини живи родитељ) била смештена у свечаној сали на већој дистанци од царског стола на тзв. даљем („кривом”) столу са другим племкињама из мање знатних фамилија.

О спољном облику ћерке Ане Јакшић – Јелене Глинске – ми знамо на основу недавних истраживања њене гробнице. Грбови руских царица почивали су у миру до 1929. када су комунистичке власти одлучиле да униште Вазнесенски манастир који је више векова служио као њихово почивалиште. Том приликом музејски сарадници Кремља извршили су право јуначко дело. Сачували су од уништења и скоро на рукама пренели тешке саркофаге у Архангелску саборну цркву у Кремљу. Крајем 20. века цела екипа руских археолога, антрополога, рестауратора, криминалиста, биохемичара, геофизичара и музеолога учествовала је у отварању и рестаурацији ових грובה. Гроб Јелене Глинске био је отворен 1999. На дебелом поклопцу белог камена стајао је прецизан датум смрти (што је први случај у историји руских некропоља): „Лета 1538 месеца априлия в 3 день в среду пятые недели поста в 2 час дни преставися великая княгиня Елена великого князя Василия Ивановича всея Русиа.” Била је обучена у хаљину од италијанске свиле и лагану хеклану капицу, тзв. „волосник”.

На основу антрополошког истраживања била је реконструисана релативно висока (165 центиметара) за то време витка жена, дугачких

ногу, на измаку двадесетих година са долицефаличном лобањом (типичном за северне европске народе, па и Словене). Без обзира на двоје живорођене деце имала је лепу линију уз релативно уску карлицу и рамена. Облик лица био је издужен са равним носом и истакнутим подбрадком, и њена коса (плава са нијансом риђе) – типично за средњевековни облик припадника словенских и балтичких народа. Њен син Иван Грозни према успоменама савременика имао је плаву са нијансом риђе косу и плаве очи, које је вероватно наследио од мајке. Интересантно је да је велики медитерански нос који је имао према реконструкцијама (на основу археолошких истраживања лобање) Иван Грозни наследио не од мајке (која није имала у свом облику медитеранских црта) већ од баке Софије Палеолог, што успут речено доказује да је Јелена била верна свом супругу и стварно је родила њему дугоочекиваног сина-наследника. С обзиром на стање костију и зуба вероватно је изгледала неколико година млађе свог узраста. Током последњих година свог живота Јелена је вероватно патила од болова у лумбалном делу кичме, које је изазвала незавршена осификација (имала је 6 уместо 5 пршљена у лумбалном делу кичме). Имала је и проблем са предњим зубима (секутићи су се наслањали једни преко других и остављали размаке између њих и очњака). Без обзира на добро дентално стање имала је снажне симетричне трагове систематског механичког оштећења предмолара. Ово је типични изглед зуба жене која се пуно бавила средњевековном уметношћу племенитих жена – златовезом. Јелена је могла да наследи склоност према овом занимању од своје мајке Ане. Јелена је преминула крајем треће деценије свог живота, што је било просечно и за мушки и за женски део посмртних остатака из гробнице касних Рјуриковића у којима се упокојила. На основу спектралне и хемијске анализе костију и косе можемо да закључимо да је била отрована хлоридом живе – у средњевековој Европи популарним отровом.⁷

⁷ Д. В. Пежемский, Т. Д. Панова, *Отравили! Жизнь и смерть Елены Глинской: историко-антропологическое исследование* // Родина, 2004, бр.12, с. 26–31.

Млада Јелена (око 17–18 година) вероватно је опчинила 47-годишњег великог књаза својом лепотом и држањем. Пошто се Јелена Глинска родила мало пре одласка породице Глинских из ВКЛ, њено одрастање је прошло у стању избеглиштва. Због тога су мало основане претпоставке о томе да је била утемељени носилац неких специфичних обичаја и традиција ВКЛ. Пре је (типично за обичаје тог доба) на формирање Јелене утицало понашање и држање њене мајке Ане. Неке династичке мотивације за брак са стране Василија III није било. Занимљиво је да је само С. Херберштајн (пореклом Словенац, посланик германског цара Максимилијана), поменуо у свом опису Јеленине породице да је цар имао у виду њихове везе са словенском властелом из Угарске (мада је погрешно навео њихово име као Петровиће, а не Јакшиће). У руским летописима и хроникама нема директног помена „српске крви“ мајке будућег Ивана Грозног. Остали су помени о другим екстравагантним дешавањима на царском двору. Василиј је искрено заволео своју младу супругу. За свадбу 21. јануара 1526. Василиј је обријао традиционалну руску браду и оставио је само бркове (према моди централне Европе), а осим тога обукао је пољски гуњ и западноевропске чизме са оштрим врхом да се допадне младој супрузи. Након развода је овај експеримент представљао још један „први преседан“ на московском двору и изазвао незадовољство бољара. Таквих „првих преседана“ у историји младе Јелене било је више, све до њене гробне даске са „првим“ детаљним натписом на њој.

Јелена Глинска била је прва супруга руског владара о којој је поуздано познато да је добијала приватна писма од свог супруга. Писменост је била распрострањена и у мушким и у женским круговима руског друштва тог времена, али јавно испољавање личних осећања од стране владара није било толико често. Судаћи по сачуваним писмима, Јелена не само да је добијала лична писма од супруга већ је и одговарала на њих. Писма високих супружника су према обичају тог времена писали посебни дворски помоћници којим су диктирали своја

писма високи кореспонденти. Писма имају директан помен о писмености оба супруга. Сачувано је пет писама Василија својој супрузи 1526–1533. Прво писмо је било написано пре рођења првог сина Ивана (будућег прослављеног руског цара) који се родио 25. августа 1530. У овом писму је Василиј саопштавао о свом здрављу, брину о здрављу младе супруге и молио је да пише одговор. Сва писма су назначена „Од Великог кнеза Василија Ивановича све Русије, жени мојој Олени”. Супрузи су се дописивали о узајамном здрављу (Јелена је патила од мигрена, а Василиј се жалио на зубобољу), а после појаве деце и о њиховом одрастању и здравственим тегобама. Јелена је писала, а Василиј је са живим интересовањем сазнавао о купању деце, о лечењу новорођеног сина Јурија белим слезом и о апетиту двогодишњег Ивана који је тешко прелазио на чврсту исхрану. Топли међусобни односи и брига о деци веома брзо су били прекинути низом трагедија, типичних за то брутално време.

Млађи син Јелене Глинске Јуриј (1532–1563) је био глупом од рођења и услед тога није се адекватно развијао. Василиј III добио је рану у лову, која се инфицирала, и након неуспешног лечења он је преминуо од остеомиелитиса. На смрти је оставио управу државом бољарској думи и регентима. Јеленин стриц Михаил Глински, за чију слободу се изборила Јелена Глинска, био је уведен од стране Василија у низ регента. Али уместо захвалности почео је активно да се меша у управу државом. Тим горе, почео је и да критикује топле односе које је Јелена Глинска успоставила са кнезом Иваном Овчина Тељепњевим. Још за време владавине Василија III Иван Овчина Тељепњев се истакао као искусни војсковођа чији се ратни успеси у руским летописима помињу од 1510. Он се истицао као неформални лидер дела бољарске Думе која је негативно гледала на покушаје регенства (на челу са Михаилом Глинским) да управљају државом. Ана Глинска Јакшић судећи, по њеним каснијим непријатељским испадима против породице И. Овчине Телепњева, потпуно се слагала са понашањем свог деве-

ра Михаила Глинског. Сестра И. Овчине Телепњева од самог рођења младог Ивана служила је као његова званична васпитачица. Иван је дуго живео у Александрову, градићу близу Москве, где ће касније формирати главни град своје личне гарде – „опричњине”.⁸ Са ослоном на И. Телепњева Овчину Јелена Глинска је у децембру 1533. збацила власт седморице регента. Најгоре је прошао њен стриц Михаил Глински који је био бачен у затвор, где је ускоро преминуо. Веома одлучна Јелена није се ослонила у својој владавини ни на бољарску думу. Била је прва жена која је фактички управљала руском државом са центром у Москви. Пре ње слична „женска управа” на руском престолу догодила се тек у 10. веку (бака св. Владимира Крститеља св. Олга). Јеленино страно порекло, веза са И. Телепњевом Овчином и неслагање са старим московским племићким родовима нису учинили Јелену Глинску посебно популарном нити у врху државе нити у народу.

До своје смрти 1538. када је вероватно била отрована од стране представника старог руског рода Шујских (млађа грана кнежева Рјуриковића) Јелена Глинска која је владала уз савете кнеза Ивана Тељепњев Овчине водила је релативно успешну спољну и унутрашњу политику, која је била континуитет политике централизације руске државе. Склопила је повољан за Москву мир са великом кнежевином Литванском и уговор са краљевином Шведском. Изградила је још један прстен московских камених зидова – Китајгородски зид, чији се остаци и данас називу у Москви. Најбитнија тековина њене владавине је новчана реформа. Био је формиран централизован новчани систем на целој територији средњовековне руске државе. Јединствен руски новчани систем био је формиран на основу мање сребрне кованице са ликом коњаника са копљем (св Ђорђа – грб Москве). Ова кованица добила је колоквијал-

8 Е. А. Турова, *Александровская Слобода. Каменные палаты начала XVI века на Царицыном дворе (по результатам раскопок Древнерусской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 2008–2015 гг.)* // *Археология Владимирско-Суздальской земли. Материалы научного семинара*. Вып. 8, Москва, 2017, С.124-140.

ни, а после озваничени назив „копејка”. Услед реформе, 100 копејки било је изједначено са једном рубљом. На тај начин Русија је постала прва земља која је увела децимарни начин рачунања новца (1:100), који је заживео у већини западноевропских држава тек од 19–20. века. Тренутно је копејка назив за ситан новац у Русији, Украјини, Белорусији, Придњестровљу и Азербејџану.

Јелена Глинска изненада је преминула у пролеће 1538.⁹ Њен саветник и вероватно љубавник кнез Иван Тељепњев Овчина био је након њене смрти ухапшен и бачен у тамницу, где је ускоро преминуо. Намесничка власт прешла је у руке бољарске думе и пре свега у руке старе породице Шујски (млађа грана династије Рјуриковића). У руским историјским изворима нема помена о утицају породице Глинских на васпитање малолетног Ивана, будућег „Силног владара Русије” у том периоду. С друге стране, сестра кнеза Ивана Тељепњев Овчине, Агрипина, више није била васпитачица цара и утицај Глинских на васпитање осмогодишњег владара могао је да порасте. Глински су поред других потиснутих од стране Шујских племићких фамилија активно наступали против ове снажне породице. У децембру 1543/44. према наређењу младог цара био је убијен лидер породице Шујских војвода Андреј, након чега је дошао крај самовласти Шујских. У мају–јуну 1546. Иван Грозни по први пут је изашао на чело војске као пуноправни војначелник. Додуше, трупе кримских татара против којих је била покренута царска војска повукле су се без борбе и ово је сведочио о стасавању и одрастању великог кнеза. Услед мањих немира током ове војне експедиције цар је изразио незадовољство према неким од својих вршњака. Према саветима царског ујака Михаила Глинског и царске баке Ане Глинске (Јакшић) ова свађа имала је крвави епилог. Породица Глински била је кивна на покојног кнеза Ивана Тељепњева Овчину, који их је потиснуо са власти, а такође и на старог Михаила Глинског (Аниног девера). Због освете ујак и бака наговорили су младог Ивана

да нареди погубљење ближних рођака покојног кнеза Ивана Тељепњев Овчине: његов син је био набијен на колац, а брату су одсекли главу.

У јануару 1547. године Иван Васиљевич је био крунисан као цар. Његов деда Иван већ је започео користити ову титулу, али само у дипломатским документима. Званично усвајање ове титуле је представљало озбиљну реформу. Није се радило само о дизању угледа у очима западних суседа, већ је представљало озбиљан корак у геополитичкој оријентацији Русије. Тадашњи „књижни људи” разумели су ситуацију на следећи начин: пред њиховим очима византијско политичко наслеђе преносило се у Русију. У Москви се појављује нови центар православног света после пада Цариграда. Политика је била комбинована са хришћанским мистицизмом. Иза ове трансформације стајала је мудрост митрополита Макарија, који је крунисао младог монарха, али и оштар ум породице Глинских – Ане Јакшић Глинске и њених синова Михаила и Јурија Глинских – ујака Ивана Грозног.

У условима оштре континенталне климе (вруће лето и хладна зима) и велике пошумљености централне Русије, Москва као и већина руских градова тог времена била је саграђена од дрвета. Од скупљег и хладног камена су градили само најважније тврђаве, значајне цркве и малобројне зграде. Услед тога, пожари су представљали праву и изненадну претњу Москви све до почетка 19. века. Ипак, у јулу 1547. (12, 20. и 21. јула) у Москви су избили незапамћени до тада пожари. Последњи је био посебно апокалиптичан. Плануле са барутане, гореле су цркве, падала су звона, ватра је захватила Топовске шупе, Оружарницу, Коњушницу, просторије царског двора и пола града. Митрополит Макарије био је опкољен ватром и њега су морали спуштати са Кремљевских зидина на ужету, које је пукло и митрополит је замало погинуо у паду. У пожару је погинуло 1.700 људи. Цар је, срећом, био у предграђу у селу Воробјово и није био повређен. Ова чак и за дрвену Москву незапамћена катастрофа доживљавана је од стране народа као Божја казна за грехе и,

9 Т. Д. Панова, *Некрополи Московског Кремља*, Москва, 2003.

посебно, „безакоње”. Шујски су покушали да искористе ову побуну за обрачун са надмоћном породицом Глински. Руски летопис пише о побуни, у којој је гласинама загрејана руља упала у Кремаљ и убила царског ујака Јурија Васиљевича Глинског и племиће који су покушали да га бране. Након тога, немилосрдна руља је дошла у село Воробјево код Цара и викала да је свему крива главна вештица Ана Глинска која „вади срца умрлих људи, ставља та срца у воду, а овом водом баца чини по Москви”, што је наводно изазвало пожар. Ана Глинска и њен син, царев ујак кнез Михаил Васиљевич Глински, нису били у Москви и на срећу су избегли ову побуну. Цар је привидно обећавао да ће опростити побуњеном народу, али након што се стање смирило брутално је казнио кривце за убиство свог рођака. Након ових догађаја управа државом дефинитивно је била узета у руке Ивана Грозног, који је од тог времена владао самостално. Преостали чланови породице Глинских наставили су свој живот у Русији, али више нису имали доминантног утицаја на цара и двор.

Последњи податак који имамо о животу Ане Јакшић Глинске потиче из 1553. У књизи дарова Троице-Сергијевог манастира постоји помен о томе да је Михаил Глински (царев ујак) дао за прилог у помен своје мајке књегиње монахиње Анисије 100 рубаља. Традиција одласка у манастир пред смрт била је типична за племените жене тог времена. Дар од 100 рубаља (6,8 килограма сребра) представљао је у то време значајан износ (на пример, цена коња је била 3–6 рубаља). Дакле, године 1553. Ана је преминула и сахрањена у Москви. Врло вероватно је била сахрањена на гробљу Новодевичјег манастира, где су од Василија III сахрањиване монахиње из високих племићких породица. Уосталом, постоји и друга претпоставка – у Вазнесенском манастиру Московског Кремља било је сахрањено више најближих царских мајки, сестара и кћери од удовице Димитрија Донскоја. Од седам десетина гробова у овом некрополу идентификовано је (сачувани су натписи) мање од 50%. Поред апсолутно идентификоване

гробнице Јелене Глинске била је једна женска гробница непознате старије особе. Археолог Д. В. Пежемски изнео је до сада недоказану хипотезу да се радило заправо о гробници Јелене Јакшић. Михаил Глински није дуго надживео своју мајку и преминуо је 1559. Према записима летописца, толико је волео новац да је као војвода у проласку преко псковских земаља Руске царевине наредио својим трупама да пљачкају села као непријатељска. Услед тога цар га је лишио командовања, конфисковао резултате пљачке, а царев ујак ускоро је преминуо разочаран царевом немилошћу. Једини Михајлов син Иван оженио се за старију кћер Маљуте Скуратова, руководиоца опричних трупа (царске гарде) и био је један од најбогатијих и утицајних бољара. Пошто Иван Глински није имао деце, након његове смрти московски род Глинских, везан за потомке Ане Јакшић, нестао је у Русији.

Гореописана шарена историја тера нас да се запитамо да ли је ово све? Да ли је биланс живота Ане Јакшић Глинске представљао само нешто попут простране верзије „Игре престола” на источноевропском историјском материјалу? Наравно да није. Живот Ане Јакшић Глинске морамо да сагледамо у општем контексту значајног пораста српско-руских културних веза у 16. веку. У то време чврсту везу између два народа су углавном стварали свештеници и монаси који су обезбеђивали транзит културних традиција и обичаја из срца Византијског света на североисток Европе у Руске земље. С друге стране, и код Руса је јачала свест о покровитељству над балканским православним народима као светом дугу Москве. У том доминантно мушком свету сени женског света су скоро невидљиве. Ана Јакшић и њена кћер Јелена Глинска представљале су изузетак од овог правила и уткале свој битан део у историју односа два народа. Топли однос према мајци који је Иван Грозни више пута испољавао у својим писмама сигурно је допринео позитивном односу према Србима, формиран на царском двору и у руским манастирима у 16. веку.

Овај топли однос Русије према Србима у 16.

веку се одразио у руској помоћи српским богомољама и светињама у новцу и материјалним предметима. Траг присуства саме Ане Јакшић у Москви можемо да назремо у неколико историјских споменика руске црквене архитектуре, који су сачувани до нашег времена. Пре свега то је фрескопис Архангелске саборне цркве у Кремљу. Сама црква је била изграђена 1508, али распоред унутрашње декорације храма се односи на време самосталне владавине Ивана Грозног (или Ивана Силног, како је исправније преводити његово име на српски).¹⁰ На стубовима и зидинама Архангелске саборне цркве која је служила као некропола за московску великокнежевску и руску царску породицу били су нацртани имагинарни ликови шездесетак племенитих небеских покровитеља Ивана Грозног, од Св. Владимира Крститеља до Св. Александра Невског. Између осталих небеских покровитеља Ивана Грозног на источној страни северо-источног стуба (горњи ред) и на западној страни истог стуба (доњи ред) нацртани су ликови св Лазара (Хребелановића), Св. Саве (Немањића) и Св. Симеона (Немањића). Поред Михаила Палеолога (оснивача династије Палеолог из које је потицала Софија, супруга Ивана III и бака Ивана IV) ово су једини страни владари, што директно указује на знање Ивана о тој крвној вези, која је постојала између њега и далеке Србије. Иван Грозни је имао чврсте родбинске везе са Србима. По мајчинској страни преко баке Ане Јакшић, јунакиње наше приче. По очевој страни преко очеве баке Софије Палеолог, чија је чукунбаба била Теодора Немањић, ћерка Стефана Немањића и супруга српског великана Дејана. Интересантно је да је рођена сестра Софије Палеолог, баке Ивана Грозног, по оцу имала и друге везе са Србима. Њена рођена сестра Јелена била је удовица Лазара Бранковића и имала је тужну судбину

да буде једна од последњих владарки пре пада Смедеревске деспотовине 1459. Оригинална фреска Архангелске катедрале треба приписати 1564–1565, односно ери Ивана Грозног. Када је, већ под Алексејем Михајловичем, била у току обнова фресака у периоду 1652–1666. (са прекидима), стари програм није напуштен, захваљујући чему је сачувана претходна шема, структура и списак фигура. Дакле, свест о везама руских царева са српском династијом преживела је пад династије Рјуриковића и стигла је до периода Немањића.¹¹

Према мишљењу истакнутих историчара архитектуре проф. К. К. Романова и А. И. Некрасова, у летњој царској резиденцији Коломенскоје у бившем предграђу Москве сачуван је још један траг боравка Ане у Москви. Црква у с. Ђаково (на брду у оквиру резиденције Коломенскоје) која је преживела до нашег времена била је изграђена поводом припрема за ступање Ивана на царство 1546–1547. када је породица Глинских (и сама царева бака Ана Јакшић) била на врхунцу свог личног утицаја. Зато је храм добио веома јасну симболику. Главни олтар цркве (и сама црква) посвећен је Усековању главе Св. Јована Крститеља – царском имендану. Други олтар такође је посвећен Св. Јовану Крститељу – као помен на првог носиоца царске титуле у династији Романов – Ивана III. Црква има олтар Св. Томе у част Томе Палеолога, оца Софије Палеолог, чији брак је био у руској традицији политички тумачен као прелазак центра православља из Другог Рима – Византије у Трећи Рим – Москву. Црква има параклесион Св. Петра у част митрополита Петра Московског, светог покровитеља Велике кнежевине московске (митрополита који је пренео центар руске цркве из Кијева у Москву). Најзад, иста црква има параклесион Јелене и олтар Ане – које су фиксирани успомене на царевицу мајку Јелену Глинску и баку Ану Јакшић.¹²

10 Н. Д. Извеков, *Московский придворный Архангельский собор*, Сергиев Посад, 1916, с. 80; Ю. Н. Дмитриев, *Стенопись Архангельского собора Московского Кремля. Материалы и исследование // Древнерусское искусство. XVII век*, Москва, 1964, с. 138, 140; Е. С. Сизов, *Датировка росписи Архангельского собора Московского Кремля и историческая основа некоторых ее сюжетов // Древнерусское искусство XVII века*, Москва, 1964, с. 160–174.

11 Т. Самойлова, *Княжеские портреты в росписи Архангельского собора Московского Кремля: иконографическая программа XVI века*, Москва, 2004; Т. В. Власова, *Архангельский собор*, Москва, 2005.

12 А.И. Некрасов, *Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII вв.*, Москва, 1936, с. 256–258.

Свест о томе да је српска крв ушла у вене руског владара допрла је и до српских земаља. У такозваном Руварчевом родослову, насталом у другој половини 16. века, о роду Јакшића је написано: „Јакшићи беху бољи вељможи у цар и у кралев и у војвода србских даже и до деспот; и од племена их и од родова ведеше се кралевскога. Стефан воевода роди Марка воеводу и Стефана три дшери... Втора же даци Стефана Јакшића кнегиня Анна, иже ю поетъ за себе кнезь Василие Лвович ва Литовском кралевству. И роди кнезь Василие и кнегиня Анна велику кнегиню Елену. Потом благоверний господарь кнезь Василие Иванович самодржац васеи Руси поет себе супружницу, великую кнегиню Елену и роди от нее два сина: цара и

великаго кнеза Ивана, самодршца васеи Руси, по истине великаго Константина, еже ваздвиге новаго и възскреси венац царски васега новаго Исраиля и поискав древньняго васега отачаского наследия и благолепия. Понеже прежде Елена царица србскаго роди цара Константина благочестиваго васем греком, на последак же втора Елена царица, велика кнегиня србска, роди цара и великаго кнеза Ивана Васильевича самодръжца васеи Руси, надежду васега новаго Исраиля. И втораго роди сина кнеза Георгия, иже и почи о господи.”¹³

Проф. др Алексеј Тимофејев
Филозофски факултет Београд

13 Љ. Стојановић. *Стари српски родослови и летописи* Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, отд. I, Књ. XVI, с. 56–57.

БОЉШЕВИЧКА АГЕНТУРА НА БАЛКАНУ 1920-1923* (Тезе о организацији, структури, плановима и пракси)

ABSTRACT: Рад представља покушај да се у главним тезама прикажу структура и устројство бољшевичке агентурне мреже на Балкану почетком 20-тих година, основни видови њене делатности и планови, као и портрети дела људи који су улазили у њен састав. Писан је према материјалима контраобавештајне службе Руске армије генерала Врангела.

1 * Рад је написан је 1992. године као реферат за научни скуп „Корени кризе и распада Југославије“, који је у организацији Института за савремену историју одржан током марта, априла и маја 1992. у Београду.

Изворна подлога која је послужила у иради реферата, а касније и овог рада, била је грађа настала током рада контраобавештајног одељења Главног штаба Руске армије (генерала Врангела). Свесни специфичности грађе обавештајног порекла били смо веома опрезни у доношењу закључака и, колико је то било могуће, добијене податке подвргавали смо критичкој анализи упоређујући их са литературом и архивском грађом другачијег порекла. Део агентурних извештаја контраобавештајне службе Врангелове армије, на чијем челу се налазио један од истакнутих руских царских генерала Јевгениј Константинович Климович, који се односе на 1920, 1921. и 1923. годину сачувао се сасвим случајно – као копије које су се, није сигурно како, нашле у заоставштини Николе Пашића, која се данас чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду. То је, колико нам је познато, јединствена колекција агентурних извештаја ове службе за коју се поуздано зна да је сачувана и која је данас доступна истраживачима. Наиме, после личних истраживања у московским архивама и посредне провере архива Хуверовог института у Стенфорду у САД (где се чува архива Руске армије и део

1) Структура агентурних одељења

Мрежа агентурних организација која је по директивама Москве деловала на Балкану од 1920. до 1923. године, а коју збирно називамо бољшевичка агентура, састојала се од три релативно засебне целине. На врху пирамиде налазила се Сверуска комунистичка партија (бољшевичка), чије су подорганизације формирале три посебне агентурне мреже. Прву је формирала и надзирала Чека (ГПУ), другу Военосовјет, док је трећу организовала Коминтерна.² На терену су те мреже успешно

Врангелове личне архиве), као и архива руске цркве у Џорданвилу у САД (где се чува архива организације РОВС), као и провере код истраживача који су били у контакту и сарађивали са наследницима генерала Врангела, тј. у његовој личној архиви, која је данас такође у САД, са сигурношћу се може констатовати да су агентурни извештаји на основу којих је писан овај рад, за сада, једино познати и истраживачима доступни извори ове врсте.

За откривање те прворазредне грађе веома смо захвални проф. др Ђорђу Станковићу. Захваљујемо се и колегама из Архива САНУ, Милету Станићу и Драгану Опсеници, који су уложили велики труд да би, временом начету, изворну грађу ваљано ксерокопирали и на тај начин нам битно олакшали рад.

Због свега наведеног остаје нам потпуно нејасан мотив предходног уредника часописа „Историја XX века“, који је пропустио да овај рад, иако је као реферат прочитан на скупу, а потом организаторима скупа, на њихов захтев уредно предат, уврсти међу остале прилоге који су објављени у једној од свезака „Историје 20 века“, као засебна тематска целина скупа „Корени кризе и распада Југославије“.

Ово је незнатно допуњена варијанта рукописа који је прочитан на међународној конференцији „КГБ – јуче, данас, сутра“, у Москви, 19-21. фебруара 1993.

* (Напомена Редакције: Рад је први пут објављен 1995. године у часопису ИСТОРИЈА 20. века, бр. 2, 1995. Уз дозволу наследника ауторских права, Редакција Историјских свезака, због занимљиве теме, поново објављује рад покојног проф. др Мирослава Јовановића).

2 О формирању и координацији рада бољшевичке агентуре уопште опширније се говори у следећим радовима: Легит Џорџ, ЧЕКА: *Лењинова политичка полиција*. Сверуска изванредна комисија за борбу против контрареволуције и саботаже од децембра 1917. до фебруара 1922, Београд 1988, стр. 61-74, 117-134, 233-264. Затим у нарочито важном делу: Ендрју Кристофер и Гордиевский Олег, КГБ. *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*, с. Л. с. а., стр. 57-125. Ови радови садрже и потпунији преглед литературе, која је до тада обрађивала ову проблематику. Мноштво конкретних података о формирању, организацији, функционисању и акцијама бољшевичке агентурне мреже пружају мемоари једног од првих совјетских агената који је почетком 30-тих година пребегао на Запад: Агабеков Г. С., ЧК за работой. *Приложение к журналу „Отечественные архивы“ выпуск 1*, Москва 1992, стр. 54-66, 111-139, 167-173, 198-228. За опште

координирале акције и често размењивале сараднике.

Врх *агентурне пирамиде* у организационом смислу чиниле су СКП(б) и њене подорганизације (Чека, Военосовјет и Коминтерна), које су биле повезане бољшевичким системом организације. Тај организациони врх често је означаван као Московска централа. Њему су била подређена *централна одељења* у појединим земљама, на чијем челу се налазио *начелник одељења*. Централна одељења су се састојала од два сектора, *тајног* и *агентурног*, који су били потчињени начелнику одељења. Дешавало се да начелник одељења буде руководилац једног од та два сектора, па чак и да руководи с оба (обједињавање конспиративног рада). Најнижи ниво у оквиру организације представљали су *пунктови*, директно потчињени централном одељењу, који су спроводили акције на терену. На њиховом челу налазили су се *начелници пунктова*, који су обједињавали активности агената. Међу агентима, који су на терену спроводили задатке Московске централе, разликовале су се три врсте: 1. *тајни сарадници* (који су обављали различите сложеније задатке); 2. *агенти* (који су се углавном бавили пропагандом); и 3. *штијуни-информатори* (који су прикупљали податке на терену). Нека од централних одељења имали су и засебне ликвидационе групе, потчињене начелнику одељења.³

Изван те чврсте структуре постојао је још читав низ веза које су централно одељење повезивале са другим одељењима, самосталним организацијама, групама и појединцима, уобличавајући на тај начин читаву обавештајну мрежу чији се центар налазио у Москви.

Свакодневни рад и функционисање централних одељења зависило је од успостављања и одржавања веза са појединцима и групама које су им омогућавале како међусобне тако и контакте са централом у Москви, али и олакшавали спровођење конкретних акција на терену. Ти поједин-

оквиру делатности бољшевичке агентуре веома је илустративан и рад: Вольтон Ђерри *КГБ во Францији*, Москва 1993, 9-118.

3 *Дело информационного отделения штаба главнокомандующаго русской армии. Константинопольския бюллетени и сводки 1920-1923*, Архив Српске академије наука и уметности (у даљем тексту А САНУ), 14528/XI и XII.

ци и групе нису били укључени у структуру централних одељења. Најважније карице које су омогућавале рад централних одељења, одржавање везе са Москвом као и другим одељењима, а које су се повезивале са централним одељењем преко начелника, биле су:

1. стална веза за дотур новца из Совјетске Русије;

2. мрежа курира (којом се централно одељење користило и за одржавање веза са централом у Москви, али и за контакт са другим одељењима ради координације заједничких акција);

3. службе и појединци који су набављали или фалсификовали пасоше (којима су се користили агенти ради несметаног спровођења акција на широком простору Балкана).⁴

За спровођење акција на терену одељења су користила услуге појединаца и група које је централа из Москве директно упућивала на терен, ради посебних задатака и помоћи централним одељењима. Најважније везе те врсте биле су:

1. агенти са специјалним задацима (по правилу искусни чекисти) који су у зависности од задатака и циљева били везани за поједине пунктове, али који су имали висок степен аутономности у раду;

2. посебне терористичке групе, које је централа у Москви формирала независно од других организација (које су вршиле атентате и ликвидације за централна одељења која нису имала ликвидационе групе).⁵

Посебан ниво повезивања централних одељења је био онај на коме су одржаване везе са локалним комунистичким партијама. То је вршено на два начина:

1. централно одељење се директно повезивало преко начелника са локалном КП, а локалне партије су за ту везу одређивале посебног човека (такав контакт одржаван је и ради ефикаснијег рада централног одељења, али и ради додатне контроле рада локалне КП);

4 Исто.

5 *Агентурная записка*, секретно, № 7172, 30. VIII 1921; *Агентурная записка*, секретно, № 7256, 16. IX 1921; *Агентурная записка*, секретно, № 7401, 20. X 1921. (А САНУ, 14528/XII).

2. пунктови су се у свакодневним пословима користили широким садејством чланова локалних партијских организација.⁶

а) *Курири*. Мреже курира биле су формиране по специјалностима. Најчешће су курири били задужени само за један правац. У ретким случајевима један курир коришћен је за везе између више пунктова. Међу куририма постојале су три врсте специјалности:

1. одржавање веза са централом (Москва и уопште СССР);

2. одржавање веза међу одељењима у различитим земљама (ван СССР);

3. одржавање веза између централног одељења и других одељења (у земљи и између централних одељења и подређених му пунктова.

Понекад су се курири бавили и информативним радом, тј. били су истовремено и шпијунски-информатори.

Главни курирски пунктови у Еворпи у којима су постојале базе (тј. конспиративни станови) у које су упућивани и одакле су долазили курири били су: Москва, Одеса, Цариград (Константинопољ), Софија, Беч, Берлин и Марсеј.⁷

б) *Пасоши*. У периоду од 1920-1923. бољшевички агенти и курири на Балкану најчешће су користили пољске, бугарске и италијанске пасоше. Бугарски пасоши набављани су захваљујући благонаклоности владе Александра Стамболијског. Пољски пасоши били су набављани преко Комесаријата иностраних послова СССР, директно из Пољске, и носили су редне бројеве веће од 117.231 (та особеност је по потреби коришћена као лозинка у Србији и Аустрији). Осим бугарских и пољских, коришћени су и италијански службени пасоши (које су издавали конзули), а које су агенти највише ценили и најрадије користили. Ти пасоши набављани су преко секретара италијанског конзулата у Варни, извесног Цончева.⁸

6 Као напомене 2 и 3.

7 *Агентурна записка*, совершено секретно, 12/25. XII 1920; „Бюллетень“ № 29, „П“, 12. IV 1923, Константинопољ; „Бюллетень“ № 107, 2. VIII 1923, Константинопољ; „Бюллетень“ № 111, 6. VIII 1923, Константинопољ (А САНУ, 14528/XI и XII.)

8 „Бюллетень“, № 111, 6. VIII 1923, Константинопољ - Ген. Климовичу (А САНУ, 14528/XI.)

ц) *Највећа централна одељења*. Међу највећим и најутицајнијим агентурним одељењима у то доба на Балкану било је централно одељење на чијем челу се, као начелник, налазио самозвани барон Роберт Петровић Озољ. Центар тог одељења била је Софија. Под његовом командом налазило се 10 нижих пунктова у чак три балканске државе. То су: Софија, Србија, Цариград, Варна, Пловдив, Стара Загора, Бургас, Хасково, Трново и Плевна.⁹

У Софији је био центар и другог великог централног одељења, формираног у склопу покрета „Савез повратка у домовину“ (Совнарод). Начелник одељења био је Иван Димитријевич Анисимов, којем је било потчињено 9 пунктова у Бугарској: Рушћук, Бургас, Варна, Стара Загора, Пловдив, Шумен, Равград, Лом и Трново.¹⁰

Војну агентуру на Балкану сачињавала су два одељења, потчињена директно Лаву Давидовичу Троцком. Прво одељење бавило се војно-обавештајним и пропагандним радом међу окупационим армијама Антанте у Цариграду. На његовом челу налазио се бивши официр Попов. Друго је било централно (војно-обавештајно) одељење са центром у Цариграду. Неко време његовим радом руководио је пуковник Рутковски, а потом Кудиш.¹¹

Веома значајним централним одељењем комунистичке пропаганде на Балкану руководио је обавештајац под псеудонимом „Борис Гљєбов-Авилев“.¹²

9 (Збирни агентурни извештај, без посебних ознака, за 1923. годину – постојала су два таква извештаја која су садржавала податке из различитих агентурних белешки и билтена, у немогућности да ове извештаје наводимо под формалним, оригиналним заглављем – у даљем тексту ћемо их наводити према реду којим се данас чувају у архиву, као *Збирни извештај за 1923... 1 или 2*) (А САНУ, 14528/XI)

Такође и:

Даватц Владимир Христианович, *Годы*. Очерки пятилетней борьбы, Белград 1926, стр. 164-166. (у даљем тексту: Даватц В. Х., *Годы...*)

10 „Бюллетень“, № 20, „п“, 21. III 1923, Константинопољ; „Бюллетень“, № 29, „п“, 21. IV 1923, Константинопољ; „Бюллетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинопољ. (А САНУ, 14528/XI.)

11 *Агентурна записка*, №7488, секретно, 1. XI 1921; *Агентурна записка*, №7526, секретно, 10. XI 1921; (*Збирни годишњи извештај за 1923. г. ... 1 и 2*) (А САНУ, 14528/XI и XII.)

12 *Начальнику Особаго Отделения штаба Главногокомандующаго Русской Армии*, доклад № 22, советник Верисоцкий, 9. XII 1920. (А САНУ, 14528/XII.)

Поред наведених одељења на Балкану је деловало и значајно агентурно одељење у оквиру Међународног комитета Црвене помоћи, затим две засебне терористичке групе у Цариграду, као и низ других агентурних организација.

2) Балкански хоризонт делатности

Истакнуто место у ланцу „светске револуције“ центар у Москви одредио је Балкану. Најважнији задатак бољшевичке агентуре био је припрема кадрова и стварање предуслова да се очекивана „револуционарна ситуација“ у читавом региону правовремено искористи. За сваку земљу били су разрађени посебни планови (с обзиром на конкретне циљеве и околности).

а) *Бугарска*: Централно место и најзначајнију улогу у региону Балкана, на самом почетку 20-тих година, центар у Москви поверио је Бугарској. Таква одлука била је донета из најмање два разлога:

1. Комунистички покрет у Бугарској у то доба био је веома јак и развијен (још крајем 1919. и почетком 1920. године бугарски комунисти покушали су да преузму власт);

2. Влада Александра Стамболијског била је благонаклона према бугарским комунистима, желећи да их двојако искористи (на унутрашњем плану ради борбе са политичким противницима, а на спољашњем ради приближавања Совјетској Русији у случају да се ова уврсти у ред великих сила).

Такву ситуацију Москва је спретно искористила да у Бугарској организује изузетно моћну агентурну мрежу чији се утицај ширио на читав регион Балкана.

У складу са постављеним циљевима („светска револуција“) бољшевичка агентура имала је више задатака у Бугарској. Будући да се очекивало да ће се још током 1920. године Црвена армија појавити на Дњестру и да ће то изазвати револуцију на Балкану, примаран задатак бољшевичких агената био је формирање војно-револуционарних ћелија (углавном од руских

избеглица који су подлегли бољшевичкој пропаганди). Те ћелије требало је да представљају делове Црвене армије стациониране на тлу Бугарске и самим тим да буду совјетско војно упориште на Балкану.

Други по важности задатак бољшевичке агентуре био је покушај инфилтрације у државне структуре. У тој акцији заврбовани су истакнути бугарски државни чиновници: министар унутрашњих послова Рајко Даскалов, главни секретар Министарства унутрашњих послова Георги Косовски, начелник жандармерије и државне безбедности Димитриј Мустанов, као и помоћник софијског градоначелника Станчо Трифунов. Совјетски агенти успостављали су и личне контакте са Александром Стамболијским. Та акција је била усмерена на контролисање најважнијих министарстава у случају револуције, а њен успех отварао је и могућност чак и мирно преузимање власти од стране БКП. Међутим, то је онемогућено десничарским и армијским превратом у јулу 1923. године.¹³

б) *Румунија*: Совјетски аналитичари проценили су почетком 20-тих година да је Румунија, уз Бугарску, потпуно спремна за изградњу комунизма.

Планови у вези Румуније били су једноставнији него што је био случај са Бугарском. Наиме, још 1920. и 1921. године очекивао се отворени рат Совјетске Русије са Румунијом. Већ у време грађанског рата у Русији владало је уверење да ће се, после победе над Деникином, на удару Црвене армије наћи најпре Румунија па потом Пољска. У очекивању тог сукоба бољшевичка агентура радила је на стварању и концентрацији војно-револуционарних ћелија у Бугарској, чији је задатак у случају Румуније био да подижу борбени дух бугарске армије и предузму заједничку војну акцију у којој би бу-

¹³ Начальнику Особаго Отделения штаба Главнокомандующаго Русской армии, доклад № 22, советник Верисоцкий, 9. XII 1920.; „Бюллетень“, № 29, „п“, 12. IV 1923, Константинополь; „Бюллетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинополь; „Бюллетень“, № 108, „п“, 3. IV 1923, Константинополь; (Збирни годишњи извештај за 1923. г... 1) (А САНУ 14528/XI и XII.); Даватц В. Х., Годы..., стр. 163-166.; А. Филипов, Красный поход на Балканы, у: „Общее дело“, 256, Paris, 28. III 1921.

гарска армија и војно-револуционарне ћелије упале на територију Румуније са југа.¹⁴

ц) *Турска*: Положај Турске на балканском хоризонту совјетских планова и акција био је условљен географским положајем са једне и унутрашњом ситуацијом у земљи са друге стране. Због повољног географског положаја Турска је била коришћена као двострука транзитна спона за болшевичке агенте:

1. као погодна база за контакте са комунистичким групама и ћелијама на Блиском истоку (које су припремане за устанак и од чијих чланова су формиране војно-револуционарне ћелије);

2. као погодна база за несметано убацивање агената на руске територије које су током и непосредно после грађанског рата и непосредно покушавале да се отцепе од Совјетске Русије (на Кавказ и у Закавказје). Задатак тих агената био је подизање устанака на побуњеним подручјима ради њиховог враћања у границе Совјетске Русије.

Истовремено, несређено унутрашње стање настало револуционарним превратом Кемала Ататурка омогућило је израстање Цариграда у значајан центар агентурног рада уопште, па самим тим и болшевичког агентурног рада. Присуство великог броја Руса у Цариграду (с обзиром да су у околини Цариграда формиране велики прихватни логори за руске избеглице у Галипољу и Чаталци) битно је олакшавало рад болшевичким агентима. За болшевичку агентуру у то време Цариград је био троструко значајан:

1. као центар за контролу и инфилтрацију у стране војне мисије и међу руске избеглице;

2. као важан пропагандни пункт;

3. као важна база за курире.¹⁵

14 *Начальнику Особого Отделения штаба Главнокомандующего Русской армии*, доклад № 22, советник Верисоцкий, 9. XII 1920. (А САНУ, 14528/XII.); (*Збирни годишњи извештај за 1923. год...*); (А САНУ, 14528/XI.); А. Филиппов, *Красный поход на Балканы*, в: „Общее дело“, 256, Paris, 28. III 1921.

15 *Агентурная записка*, № 17548, совершенно секретно, 12/25. XII 1920; *Агентурная записка*, № 7170, секретно, 30. VIII 1921; *Агентурная записка*, № 7454, секретно 29. X 1921; *Агентурная записка*, № 7469, секретно, 31. X 1921; *Агентурная записка*, № 7414, секретно, 24. X 1921; *Агентурная записка*, № 7557, секретно, 16. XI 1921; „Бюллетень“, № 110, 5. VIII 1923,

д) *Краљевина СХС*. Краљевина СХС била је, у агентурном смислу, подељена на две зоне утицаја. Балканска мрежа болшевичких агентурних организација, са центрима у Софији и Цариграду, простирала је своју зону утицаја на источни део новоформиране земље, тј. на Србију и Стару Србију (Македонију). Западни део Краљевине био је покривен средњоевропском агентурном мрежом са центрима у Бечу и Берлину (централна одељења из Беча и Берлина држала су под контролом и Комунистичку партију Југославије, што је битно увећавало њихов а умањивало значај софијских и цариградских одељења).

Софијско централно одељење на чијем челу се налазио Роберт Петровић Озољ формирало је четири нижа пункта у Краљевини СХС: у Београду (начелник Григориј Павлович Јериомин или Петар Лимар), у Нишу (начелник Николај Николајевич Шатуновскиј-Шатун или поручник Кравченко), у Врању (начелник пуковник Јаков Кравченко) и у Скопљу (начелник Андреј Афанасјевич Вуколов).¹⁶

У свом деловању у Краљевини СХС болшевички агенти наишли су на две препреке:

1. изразиту антиболшевичку оријентацију владе и Двора;

2. на снажну и бројну руску избегличку колонију у чијим оквирима је био очуван костур војне структуре армије генерала Врангела. Центар армијске контраобавештајне службе, на чијем челу је био генерал Јевгениј Константинович Климовић, налазио се при Врангеловом Главном штабу у Сремским Карловцима и имао је одељења у свим балканским метрополама у којима су постојале руске избегличке колоније. Тај контраобавештајни центар често је успешно сарађивао са државним органима Краљевине на спречавању убацивања болшевичких агената у земљу и сузбијању њиховог рада на територији Краљевине.

Ген. Климовићу; „Подпольная работа русских большевиков в Констан-ле“, № 173, 31. X 1923; Константинополь. (А САНУ, 14528/XI и XII.)

16 „Бюллетень“ № 111, 6. VIII 1923, Константинополь - ген. Климовићу; (*Збирни годишњи извештај за 1923. г...* 1) (А САНУ, 14528/XI.)

Бољшевички агенти у Краљевини СХС (балканска агентурна мрежа), почетком 20-тих година, развили су тројаку активност:

1. активност међу руским избеглицама;
2. сарадња са КПЈ (многи агенти су сарађивали у „Радничким новинама“);
3. укључивање у коришћење акција које су организовале националистичке антијугословенске организације. У акцију коју је водио ВМРО (врховисти) Теодора Александрова и Александра Протогерова ради повезивања свих антијугословенских снага – Хрвата (преко Стјепана Радића), босанских муслимана, Албаније, Турске и Немачке – укључили су се и бољшевички агенти. После саветовања Александрова и Протогерова са представником совјетске мисије у Риму, Воровским, 1923. године, уочена је појачана активност македонских чета (из Бугарске) на српској граници.¹⁷

3. Бољшевичка агентура и руске избеглице

Тријумф Црвене армије у грађанском рату довео је до масовног одласка идеолошких противника бољшевизма из Русије. Крајем 1920. године, после пораза на југу Русије, земљу је напустила последња организована војна снага која се супростављала Црвеној армији, Армија генерала Петра Николајевича Врангела. У избеглиштву та Армија је (уз не малу помоћ савезника) успела да очува своју структуру. Логори за смештај Врангелових војника били су формирано најпре око Цариграда (Галипоље и Чаталца), да би током 1921. године главнина тих трупа била пребачена у Краљевину СХС и Бугарску. Уз армију у избеглиштву нашло се и много цивила који се нису мирили са победом бољшевика.

Бољшевичка агентура на Балкану водила је широку акцију међу цивилним и војним делом избегличке популације. Цивилне организације руских избеглица представљале су идеолошку опасност за Совјетску Русију, док је Армија ге-

нерала Врангела представљала одређени вид директне војне претње.

Велику енергију совјетски агенти уложили су да би приволели руске избеглице да се врате у домовину. При томе су се служили најразличитијим методима: обећањима, пропагандом, врбовањем, притисцима, уценама...

а) *Организована агитација*. Још крајем 1920. године, одмах после евакуације Крима, цариградска одељења започела су широку агитациону акцију у избегличким логорима за повратак у домовину. Акција је настављена штампањем позива за повратак и јавним иступима избеглица који су подлегли пропаганди. Посебан стимуланс у агитационом раду за читав регион представљало је формирање покрета „Савез повратка у домовину“ (Совнарод) крајем 1921. године, после одлуке совјетске владе да прогласи делимичну амнестију у част четврте годишњице Октобарске револуције.¹⁸

б) *Социјални слојеви (који су врбовани)*. Нарочита пажња поклањана је врбовању високих официра и војних лица за повратак у домовину. Врбовање је имало троструки циљ:

1. да се ослаби официрски кор Врангелове армије;
2. да се ојача војни кадар Црвене армије;
3. да се заврбовани појединци ангажују у агентурној мрежи на Балкану. Посебна пажња посвећена је врбовању официра Главног штаба и официра специјалиста. Било је, међутим, случајева да су поједини официри по повратку у Русију били ликвидирани.

Велика пажња била је усмерена и на придобијање интелектуалаца за повратак у земљу. Осим моралног престижа који би био остварен на тај начин, главни разлог за акцију врбовања интелектуалаца крио се у чињеници да је друштво Совјетске Русије после осмогодишњег ратовања (1914-1921) интелектуално било исцрпљено и осиромашено. Акција је била посебно усмерена на кадрове који су у СССР-у недостајали – на просветне раднике и државне чиновнике. Исти мотиви покретали су акције бољшевичких

¹⁷ „Бюллетень“, № 45, „п“, 4. V 1923, Константинопол; „Бюллетень“, № 52, „п“, 15. V 1923, Константинопол; „Болгария“, № 177, 6. VI 1923, Константинопол (А САНУ, 14528/XI.)

¹⁸ *Агентурна записка*, № 7454, секретно, 29. X 1921; „Бюллетень“, № 20, 21. III 1923, Константинопол; *Збирни годишњи извештај за 1923. г. ... 1 и 2*. (А САНУ, 14528/XI и XII.)

агената међу студентима и у студентским удружењима.¹⁹

ц) *Конкретне акције против руских избеглица.* Монархистичка идеја представљала је идеолошку контратежу бољшевичкој и стога је била означена, од стране центра у Москви, као велика опасност. Такав став Москве био је појачан чињеницом да је идеја монархизма почетком 20-тих година чинила окосницу (више или мање прећутно прихваћену) која је већи део руских избеглица у Европи обједињавала у извесну целину (у избегличким оквирима контратежа монархистичкој идеји била је идеја и политика есера, али она није никада представљала стварну снагу која би могла да уједини већину руских избеглица). Бољшевички агенти стога су се трудили да на више начина неутралишу овог опасног противника:

1. убацивањем својих агената-провокатора у „Монархистички савез“ (у Бугарској);

2. припремањем и организовањем атентата на истакнуте монархисте (на великог кнеза Николаја Николајевича, једног од претендента на руски престо);

3. успостављањем личних контаката са појединим монархистима;

4. прикупљањем обавештења о делатности монархиста преко страних војних мисија (у Цариграду); итд.

Последње средство коме су бољшевички агенти прибегавали (али од кога нису зазирали) у сукобу са руским избеглицама биле су терористичке акције, које су по замислима центра у Москви спроводиле посебне терористичке групе (две су биле смештене у Цариграду, а једна у Варни). Мето напада били су истакнути појединци, али и политички мање значајни, обични људи. Почетком 20-тих година сензационално су одјекнула убиства генерала Покровског и Агејева, као и генерала руске армије, Бугарина Радка Дмитријева, које су извели специјални тимови Чеке.²⁰

4. Активности у комунистичким оквирима

¹⁹ *Агентурна записка*, № 7454, секретно, 29. X 1921; *Агентурна записка*, № 7469, секретно, 31. X 1921; (*Збирни годишњи извештај за 1923. г. ... 1 и 2*). (А САНУ, 14528/XI и XII.)

²⁰ *Дело информационног одељења штаба Главнокомандујућег Русској армији. „Константинопольски бюлетени и сводни 1920-1923“*. (А САНУ, 14528/XI и XII.); В. Х. Даватц, *Годы...*, стр. 166.

За рад комунистичких партија балканских земаља осим Коминтерне, чија је улога била обједињавајућа, надлежна је била и агентурна мрежа бољшевичких организација на Балкану. Осим контроле локалних комунистичких партија бољшевички агенти били су задужени и за пропагандни рад.

Конкретни задаци које су агенти обављали у раду са локалним КП били су следећи:

1. бољшевички агенти долазили су на рад у локалне КП као инструктори;

2. заузимали (преузимали) су (руко)водеће улоге у месним организацијама комуниста;

3. сачињавали су патролне групе чији је задатак био да (по налозима московског центра) интензивирају рад локалних КП;

4. оснивали су утицајне „руске секције“ при локалним КП;

5. оснивали су месне комитете СКП(б); итд.²¹

Широка пропагандна активност у корист комунистичке идеологије на којој се интензивно радило била је тројака:

1. усмена (лична) пропаганда, на улици, у кафани...;

2. дотур бољшевичке литературе из Русије;

3. пропаганда у штампи (а. сарадња са постојећим листовима, б. покретање нових часописа и новина, в. преузимање постојећих са променом оријентације).²²

²¹ Началнику особаго одељења штаба Главнокомандујућег Русској армији, „Доклад № 22, 9. XII 1920, советник Верисоцкиј; Бюлетень“, № 31, „п“, 18. IV 1923, Константинополь; (*Збирни годишњи извештај за 1923. г. ... 1 и 2*). (А САНУ, 14528/XI и XII). Такође погледати: Бранислав Плигоријевић, *Коминтерна југословенско и српско питање*, Београд 1992, стр. 155-163.; Коста Николић, *Бољшевиција Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Београд 1994, стр. 56-59.

²² *Обица сводка сведений о противнике и о военно-политическом положении разных районов, Штаба Верховнаго Главнокомандујућег с 15-го июня по 1-е июля 1919 года; № 17 (Государственный архив Российской федерации, ф. 5942, оп. 1, дело 9); Началнику особаго одељења Штаба Главнокомандујућег Русској армији, „Доклад“ № 22, 9. XII 1920, советник Верисоцкиј; Агентурна записка № 17485, совершенно секретно, 12/25. XII 1920; „Бюлетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинополь“ (*Збирни годишњи извештај за 1923. год ... 1 и 2*). (А САНУ, 14528/XI и XII.)*

5) Микрокосмос балканске агентуре

Бољшевичка агентура извела је, у периоду од 1920-1923. године, на улице градова, на докове балканских лука, увела у кафе и крчме, богату галерију ликова из различитих социјалних слојева, разноликог образовања и крајње неподударних судбина. Неки од њих пребацивали су се из Оде-се малим моторним чамцима у Цариград и Варну носећи у пртљагу, уместо гардеробе, бољшевичку литературу. Други су пешице, под заштитом ноћи и у строгој тајности, прелазили несигурне балканске границе. Трећи су се са лажним пасошима тискали у тесним и спорим балканским возовима.

Многи од твораца и организатора бољшевичке агентурне мреже сврставају се и данас у ред познатих историјских делатника. Било је и таквих који су раних 20-тих година имали име, углед и положај у агентурној екумени Балкана и моћ да одлучују о судбинама људи или светској политици, да би затим из различитих разлога доспевши на маргину политике и друштва (изгубивши пређашњи углед и моћ, а неретко и живот) падали у неповратни заборав. Било је и оних који су тих година на агентурној сцени играли споредне улоге да би се временом испели на врх партијске пирамиде, загосподарили државама и постали утицајне историјске личности. Навећи број људи из овог агентурног сазвезђа ипак никада није из мрачних хаустора и слепих улица, задимљених крчми и јефтиних хотела за сиротињу, из балканских касаба и балканских метропола стигао на странице Историје. Међутим, они су страшно, из убеђења, љубави или мржње, понекад из нужде, рачуна или хира, читавим бићем учествовали у великој авантури коју ни сами нису често разумевали а коју су називали комунизмом, револуцијом, совјетском републиком...²³

а) Личности из микросвета балканске агентуре

1. ВАЛТЕР – Почетком 1921. године на агентурној сцени Цариграда појавила се загонетна и занимљива личност. Агенти контраобавештајне службе (Армије генерала Врангела) нису успели ни за три године праћења да открију његово

²³ Дело информационног оделения штаба Главнокомандующаго Русской армии. „Константинопольския бюллетени и сводни 1920-1923“. (А САНУ, 14528/XI и XII.)

право име, тако да је остао познат једино по свом конспиративном партијском имену – Валтер. Фрагменти његове биографије могу се, међутим, обликовати у одређену целину.

Рођен је око 1892. године. Током грађанског рата у Русији, 1919. године, у Кијеву је обављао функцију комесара, под партијским псеудонимом „друг Борис“. После тога, по задатку је пребачен у Батум. Почетком 1921. године упућен је у Цариград ради организовања терористичке групе. По доласку у Цариград живео је у кафеу „Американац“ у коме се сваке вечери састајао са сарадницима. Састанке са сарадницима организовао је и у једној од локалних аутомеханичарских радионица. Осим организовања засебне терористичке групе одржавао је још низ веза, са кемалистима, бољшевичким агентима централних одељења, са другом терористичком групом која је радила у Цариграду под руководством Георгија Германичича Ставенхагена – Жоржа. Две године касније, 1923. Валтеров стан (овога пута у пасажу Христки бр. 2) био је база за курире који су пролазили кроз Цариград. У Валтеровом стану чувана је и бољшевичка литература.²⁴

Један од извештаја даје нам Валтеров лични опис из 1921. године: „Смеђокос, 30 година, више-средњег раста, снажне телесне грађе, правилних црта лица, подрезаних бркова, обријане браде, на једном образу два младежа.“²⁵ (Скрећемо пажњу – уз све оgrade да се готово у свим детаљима опис поклапа са описом Јосипа Броза – Тита, или је ипак реч о занимљивој подударности.)

2. ГЕОРГИ ДИМИТРОВ – Године 1923, као бољшевички агент идентификован је Георги Димитров (у каснијим годинама истакнути делатник Коминтерне и вођ бугарских комуниста). Он је био начелник пункта Варна, подређеног централном одељењу у Софији којим је руководио Иван Димитријевич Анисимов. Георги Димитров био је у Варни руководилац секције за пропаганду и шпијунажу.²⁶

²⁴ Агентурная записка, № 7172, секретно, 30. VIII 1921; Агентурная записка, № 7256, секретно, 16. IX 1921; „Бюллетень“ № 111, 6. VIII 1923, Константинополь - ген. Климовичу. (А САНУ, 14528/XI и XII.)

²⁵ Агентурная записка, № 7172, секретно, 30. VIII 1921; (А САНУ, 14528/XII.)

²⁶ „Бюллетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинополь (А САНУ, 14528/XI.)

3. АНТОН НЕДЕЉКОВ – Истакнути предратни и послератни бугарски комуниста Антон Недељков имао је такође почетком 20-тих година улогу у болшевичкој агентурној мрежи на Балкану. Он је био веза Комунистичке партије Бугарске са централним одељењем чији је начелник био Роберт Петровић Озољ.²⁷

4. ГРИМ – Универзитетски професор Грим сваког поподнева, после ручка, одлазио је у забити и слабо посећени ресторан-бакалницу на углу улица Аксаков и Цар Шишман у Софији да би уз литар или два вина писао уводнике за „избегличке“ новине „Нова Русија“, које су излазиле у Бугарској под контролом болшевика. У наставку свог „радног дана“ он је увече одлазио у пивницу Луке Волкова где је имао задатак да врбује интелектуалце из редова руских избеглица који су се у њој сакупљали.²⁸

5. НИНА МИХАЈЛОВНА – У Варни се 1923. године појавила извесна Нина Михајловна. Имала је 24-25 година. У друштву се представљала као глумица. Појављивала се „богато украшена“ брилијантским накитом. Заправо, радило се о службеници политичке полиције (Чеке) из Одесе која је по специјалном задатку дошла у Варну.²⁹

6. ЈОСИФ БРАУН – Са Нином Михајловном, као њен пратилац, у Варни се 1923. године појавио и Јосиф Браун. Браун је такође био чекист из Одесе, познат по суровостима.³⁰

7. СОЊА ГОЛДШТАЈН – У групи Михајловне и Брауна у Варни, као болшевички агент, радила је извесна Соња Голдштајн, проститутка, која је наизменично живела у Цариграду и у Варни.³¹

8. ЛИКВИДАЦИОНА ГРУПА „ВАРНА“ – Једну од три познате ликвидационе групе које су тих година деловале на Балкану чинила су два морнара црноморске флоте, Бунимовић и Тарасенко.³²

То је само један делић балканског агентурног микрокосмоса у чијем центру се налазила звезда са Кремља која га је осветљавала, грејала а понекад и пржила.

Резиме

Совјетска Русија је од свог настанка, већ током грађанског рата 1918-1921, организовала агентурну мрежу на Балкану. Болшевичку агентурну мрежу формирала је централа у Москви, њу је представљала Руска комунистичка партија (болшевика). Три основне подорганизације РКП(б) директно су се, у организационом смислу, бавиле формирањем агентурне мреже – биле су то Чека, Военосовјет и Коминтерна. Агентурна мрежа састојала се из читавог низа различитих организација, ћелија, терористичких група...

Центар у Москви одредио је, почетком 20-тих година, Балкану истакнуто место у ланцу планиране „светске револуције“. Најважнији задатак болшевичке агентуре био је, у складу са тим циљем, припрема кадрова и стварање предуслова да се очекивана „револуционарна ситуација“ у читавом региону правовремено искористи. За сваку земљу постојали су посебно разрађени планови, с обзиром на конкретне циљеве и стање у тим државама.

Посебан ангажман болшевичка агентура на Балкану имала је и у два специфична сегмента – јављала се као супервизор рада и контролор организовања локалних комунистичких партија, а истовремено је имала задатак да води пропаганду и да се инфилтрира међу руске избеглице.

Мирослав Јовановић

27 Збирни годишњи извештај за 1923. г... 2) (А САНУ, 14528/XI.)

28 „Бюлетен“, №20, „п“, 21. III 1923, Константинопол; (Збирни годишњи извештај за 1923. г... 1 и 2). (А САНУ, 14528/XI.)

29 „Бюлетен“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинопол. (А САНУ, 14528/XI.)

30 Исто.

31 Исто.

32 (Збирни годишњи извештај за 1923. г... 1). (А САНУ, 14528/XI.)

ТИТО ПО ИМЕНОМ „ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ“ У ПАРИЗУ, 1937.

Једна цртица за биографију Јосипа Броза Тита

Александар Арнаутовић

Александар Арнаутовић (1888–1982), доктор књижевности париске Сорбоне, управник Државне архиве у Београду, 1939–1941. године, током своје веома активне и значајне делатности, обављао је, између осталих, и дужност шефа Просветног одељења у Паризу и просветног референта при Посланству Краљевине СХС у Паризу, 1917–1938. године. Током службовања у Паризу бавио се културном пропагандом као и организацијом школовања и стипендирања југословенских студената у Француској. У својим „Предгробним мемоарима“, чији се рукопис налази у Државном архиву Србије, посветио је посебно поглавље секретарима и свом раду у Просветном одељењу. За овај број *Историјских свезака* доносимо одломак који сведочи о сусрету Александра Арнаутовића и „студента“ Тита у Паризу, 1937. године.

„Једног дана, за време окупације, сав усплахирен [Владимир Јаношевић – прим. приређивача], ушао је у Државну Архиву, нашао ме и обавестио да у Председништву Владе (Недићеве), др. Илија Пржић и Милан Јовановић-Стојимировић (усвојеник чувеног београдског лекара Стојимировића) спремају план да ме Гестапо затвори, да тако будем проглашен за непожељног, и да Стојимировић заузме моје место.

После ослобођења, Јаношевић¹ се примио да буде магационер, да води бригу о набавци и продаји кромпира и о вину. Кад је чуо да сам пензионисан, дошао ми и саветовао ме да се жалим ником другом до Титу. ‘Подсетите га, на оно што сте за њега учинили у Паризу као шеф Просветног одељења’. – ‘Шта сам то учинио?’ запитам изненађен. Јаношевић се тада исповеди. Да заштити неке интелектуалце, Одељење им је издавало потврде да се они налазе у Француској на школовању или усавр-

1 У „Предгробним мемоарима“, Арнаутовић наводи, између осталог, да је Милорад Јаношевић, син Веселина Јаношевића, терзије из Књажевца, био један од секретара Просветног одељења, и да је за време окупације, 1941–1944, радио као писар у Влади Милана Недића, да је после ослобођења ухапшен „али убрзо пуштен јер се показало да је он уствари служио као тајни вештак ослободилачких бригада“.

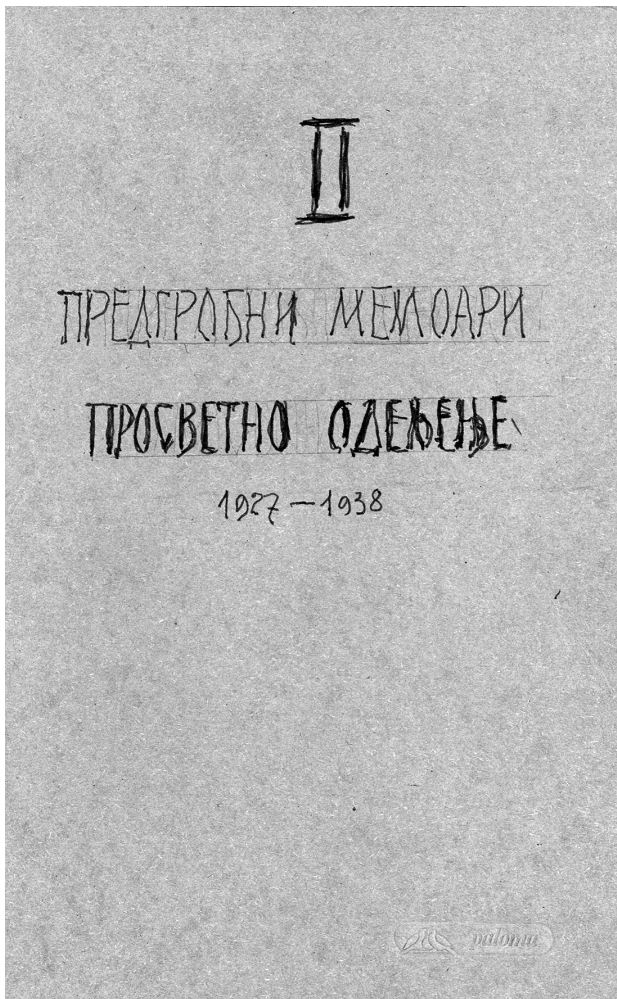

шавању. Ауторитет Одељења је био тако велики и познат да су се француске власти клањале пред тим потврдама. Секретари Одељења су примали угрожене странке, испитивали случај, spremали уверења и подносили ми на потпис. Такву једну потврду да се налази у Паризу ради похађања музеја дали смо и Јовану Јовановићу – који је био прерушени Тито.

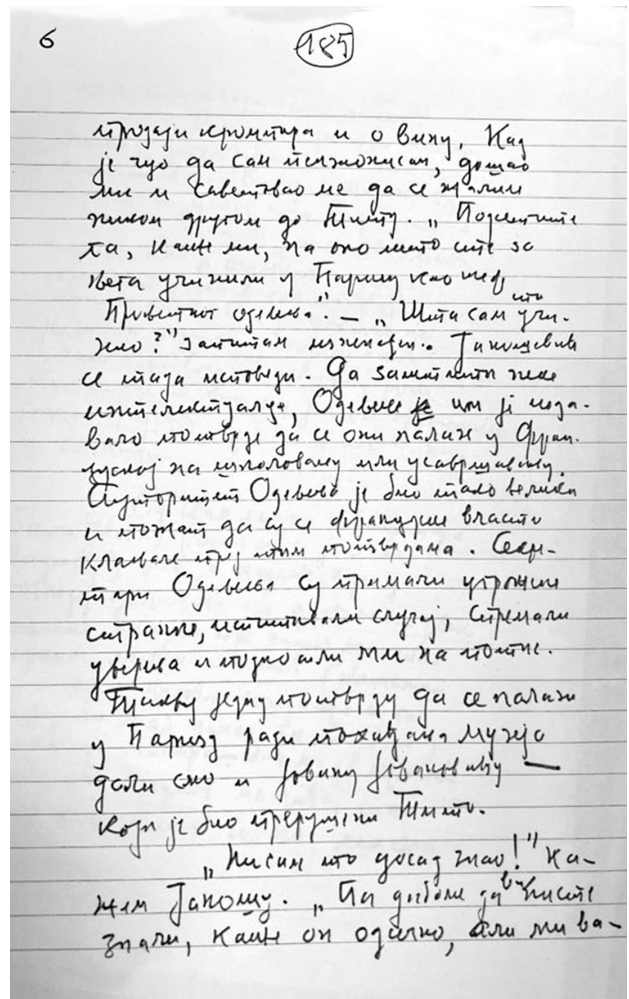
‘Нисам то досад знао!’ Кажем Јаношу. ‘Па дозволи да ви нисте знали, каже он одсечно, али ми ваши секретари смо знали.’

Разуме се да ово нисам никад употребио, нити чак некоме саопштавао. Биограф Титов, Владо Дедијер ни данас нема тај податак.²

Јелица Рељић
Државни архив Србије

Александар Арнаутовић
Предгробни мемоари, рукопис
Државни архив Србије

Из Предгробних мемоара
Александар Арнаутовић
Државни архив Србије

2 У својим Аутобиографским казивањима Јосип Броз Тито говори о боравку у Паризу, 1937. године, али не помиње свој „париски“ псеудоним. (Јосип Броз Тито, Аутобиографска казивања, Институт за савремену историју Београд, Народна књига, Београд, 1983, стр. 139-152).

АМЕРИКА И ПУЧ

27. МАРТА 1941.

Детаљи повезани са политичком ситуацијом у Југославији од 1939–1941, околности приступања Тројном пакту, припрема и учесници завере која је довела до војног удара 27. марта, умешаност страних сила, последице по Југославију, Немачку, Велику Британију и Совјетски Савез чак и осам деценија после државног удара, остали су савремена тема, чије проучавање, нити њени целокупни полемички потенцијали који оштро деле присталице и критичаре, још нису исцрпљени. Током целог послератног периода, ово питање окупирали су југословенске, међународне и емигрантске кругове, а данас се из њега извлаче савремене аналогије о српској политици у последњих 30 година, од 1991, 1999, па и данас.

У тим расправама понекада се губи из вида да није тадашња Југославија била та која је на срнула на било коју земљу, него да је нацистичка Немачка брутално бомбардовала Београд, напала и раскомадала Југославију и наметнула грађански рат у више форми, а да то нису последице 27. марта самог по себи.

У овом тексту у прилици смо да по први пут представимо документе и актере са америчке и југословенске стране које су имале веома важну улогу у догађајима с почетка 1941. а чија улога је остала делимично или потпуно непозната и нерасветљена у нашој јавности.

Дипломатски документи показују да су Сједињене Државе веома активно радиле да преокрену заокретање Југославије према силама Осовине. Постоје јасне информације да су САД имале недвосмислена сазнања о постојању завере међу официрима.

Да би изнео свој став о оптужбама да су се САД умешале у догађаје у Југославији, амерички амбасадор у Београду, Артур Блис Лејн је у свом сведочанству објављеном у америчком магазину „Лифе” , непосредно после на-

пуштања Београда, почео опис од момента када је сазнао за постојање Тројног пакта.¹

После пада Француске у јесен 1940. готово цела Европа била је под немачком контролом, а само је ситуација на југоистоку Европе била неизвесна. Балканске државе покушале су бројним маневрима да очувају своју независност и суверенитет, прилагођавајући се новим реалностима немачке снаге и западне слабости. У исто време, САД су почеле да напуштају своју двадесетогодишњу политику изолације и минималну бригу за европска питања. Појављивање САД као активне светске силе и растућа криза на Балкану спојили су се у годинама пред Перл Харбор. За кратко време 1940–1941. догађаји на Балкану били су на врхунцу листе америчких приоритета. Као резултат америчке умешаности, САД су преко Балкана закорачиле на европску, а тиме и на светску сцену. Југославија је била „лепак” помоћу ког су САД чврсто стале уз Велику Британију и политика која је сломила амерички изолационизам.

Због тога, и америчком председнику Френклину Рузвелту Београд је постао важан центар на светској мапи. Рузвелт је 10. октобра 1938. потврдио свом амбасадору у Београду, Артуру Блис Лејну, да он веома пажљиво прати догађаје на Балкану.

– Чини ми се – написао је амерички председник – да је Београд сада кључно место у европској ситуацији, пошто експанзија Немачке може да дође у сукоб са италијанским интересима у Југославији. Јасно је да југословенска влада мора да води опрезну спољну политику која ће максимално да наплати домишљатост.²

На једној страни Тројни пакт, а на другој страни Велика Британија потпомогнута Америком, покушава да створи коалицију циновских размера од Балтичког мора до Босфора, а одатле, преко Балкана, до срца централне Европе. СССР, Турска и Југославија требало је да буду језгро те

1 Arthur Bliss Lane, *Conquest in Yugoslavia*, Life, 15. 09. 1941, стр. 103

2 Roosevelt to Lane, Oct. 10. 1938 u Vladimir Petrov, *A Study in Diplomacy – The Story of Arthur Bliss Lane* Henry Regnery Company, Chicago, 1971, стр. 110 - 111

коалиције која је, попут огромних маказа, требало да се појави над Европом, да се састави негде у Мађарској, одвоји Немачку од Румуније и нападне немачки Рајх у срцу континента.

Југославија је постала поприште немилосрдне борбе та два огромна плана и у њима није било места за празан или неутрални простор како су то замишљали кнез Павле и југословенски политичари. Черчил је био опседнут Балканом, тврдио је командант британских снага на Блиском истоку, генерал Арчибал Вејвел. Због вишемесечне балканске мисије, министар спољних послова Ентони Идн сели се у Каиро који је од тада постао центар у коме се решавала судбина Београда. Њему се за Нову годину придружују посебни емисари који треба да обиђу балканске земље. Први је био амерички пуковник Вилијем „Бил” Донован.

Будући први шеф и оснивач ОСС, претече ЦИА, Донован је био амерички херој првог светског рата, командант експедиционог корпуса који се искрцао у Русију и покушао да заустави болшевице. Још важније, он је лични и блиски Рузвелтов пријатељ као и већине водећих људи у његовој администрацији. Његово путовање од 45.000 километара била је посебно важна, заједничка америчко-британска акција коју је водила Британска канцеларија за безбедносну координацију под руководством Вилијема Стивенсона, званог „Интерпид”, смештена у Рокфелеровом центру у Њујорку.

На затвореним састанцима са лидерима Бугарске, Југославије, Турске, Шпаније и на Блиском истоку, он је испоручио свуда исту поруку: „Френклин Рузвелт неће допустити да Велика Британија изгуби рат.”³ Черчил је имао безгранично поверење у Донована, па га је британским командантима најавио као „најважнијег емисара којег ћете срести на овом или неком другом свету”.

Њему врата у Београду код кнеза Павла треба да отвори посебна личност од кнежевог највећег поверења, која никада до сада није поменута у вези са 27. мартom. То је био Хенри

Ченон – Чипс. Хенри Ченон – Чипс је Американац, натурализован Британац, који је направио друштвену и политичку каријеру у Британији, али га је пратила контроверзна репутација, будући да је скандализовао Британију својим неприкривеним хомосексуалним и бисексуалним аферама које су довеле до његовог каснијег развода и пратећих сензација у лондонским салонима.⁴ И поред свега, задржао је одређени висок статус и био до краја живота члан Горњег дома британског Парламента.

Опште је уверење да је Ченон покушао је да нешто помогне и да издејствује за свог пријатеља, југословенског кнеза Павла, кога је 1934. описао као „особу коју је највише волео”. У британским енциклопедијама и магазинима спекулише се и даље какав је однос постојао између њих двојице. Ченон је свом сину, који је рођен 1935. дао име Паул (Павле), како се претпоставља, у част свог најближег пријатеља, југословенског кнеза Павла.⁵

У својој књизи „Lord of Hosts: The life of Sir Henry 'Chips' Channon”, Ричард Карењо наводи да су принц Павле, Хенри Гац (Висконт Гац) и Ченон били нераздвојни још у студентским данима. Ченон је од све тројице имао посебне и највише наглашене ексклузивне и снобовске навике. Ту је почео да користи Saville Row кројаче, што је за њега постала скоро зависност.⁶

4 У својим дневницима, чије објављивање је дозволио тек 60 година после своје смрти (умро је 1958), Ченон је описао себе на следећи начин: „Понекада мислим да имам необичан карактер – способан, али тривијалан. Поседујем снагу, интуицију, одличан укус, али тек другоразредне амбиције. Ја сам исувише осетљив на ласкање. Ја мрзим и незаинтересован сам за већину ствари које мушкарци воле попут спорта, бизниса, статистике, дебата, говора, рата и времена, али сам опчињем појудом, намештајем, друштвом и драгуљима. Ја сам одличан организатор и имам челичну вољу. Повремено, морам да будем усамљен, моја душа жуди за њом. Све то учињено је у усамљености; само тада ја сам делимично срећан.”

5 Paul Channon, Henry Paul Guinness Channon, Baron Kelvedon, PC (9. октобар 1935 – 27. јануар 2007. био је конзервативни члан Парламента пуних 38 година, министар и високи британски функционер у области трговине.

6 Savile Row је улица у Mayfair у централном Лондону. Она је позната по традиционалним кројачима одела по наруџбини. У улици се налази Краљевско географско друштво у броју 1, али сада и седиште Епла. Улица је настала између 1731–1735 као део развоја имања Бурлингтон. Муштерије „златне миље шивења” били су лорд Нелсон, Наполеон III, Винстон Черчил, принц Чарлс, Јуд Лев и други. Популаран је и кројач

3 Douglas Waller, *Wild Bill Donovan The Spymaster Who Created the OSS and Modern American Espionage*, Free Press, 2011

У британским енциклопедијама и магазинима спекулише се и даље какав је однос постојао између њих Чипса и кнеза Павла. Нил Балфур је Павлову приврженост Ченону оцењивао је као „најдубљу” и „најтрајнију”, додајући да је тај однос био „ексцентричан”.

У књизи „„Lord of Hosts: The life of Sir Henry “Chips” Channon”, Ричард Карењо наводи да су кнез Павле и Ченон били нераздвојни још у студентским данима. Карењо отворено пише да однос Ченона и кнеза Павла, као и однос Ченона и војводе од Кента није био само платонски.⁷ „Док је ‘Чип’ уживао у сексуалним чарима војводе од Кента и кнеза Павла, Павлова жена, кнегиња Олга, била је сестра војвоткиње од Кента. Била је то чисто породична ствар”, наводи Карењо.⁸

„Чипс“ Ченон у то време био је у самом центру лондонских перипетија и сплетки. Он је био упућен у тајну аферу између америчке распуштенице, Валис Симпсон и будућег краља Едварда VIII, а на лондонским вечерама с њима били су кнез Павле и кнегиња Олга.

Ченон је боравио у Белом двору као Павлов гост од 12. до 19. јануара, када кнежевим авионом лети у Атину. Током свог боравка најавио је долазак америчког изасланика, пуковника Вилијама Донована – „Дивљег Била” и објаснио његов мисију.

У својој скраћеној верзији дневника наводи да је 16. јануара ручао са британским послаником Роналдом Кембелом који га је „питао стотине питања” о регентовим намерама следећег септембра, када је требало да Петар ступи на престо пошто би постао пунолетан. „У кризном свету, с претећим ратом не би било мудро, рекао је регент, скоро немогуће да се власт преда момку од 17 година. Ја сам се сложио и покушао да убедим регента да остане”, навео је Ченон, чиме је потврдио раширене спекулације да Павле није намеравао да преда трон Петру.

Донован је стигао у Београд 22. јануара и сместио се у резиденцији амбасадора Лејна. Срео се са свим водећим људима Југославије,

али за њега посебно важан био је састанак са командантом Ратног ваздухопловства, генералом Душаном Симовићем у Земуну. Черчил је команду ваздухопловства описао као „тајни центар опозиције немачком утицају на Балкану и против садашње југословенске владе”⁹.

Може се рећи да су Донован и Симовић тада склопили свој пакт. Донован је обећао да ће Америка ући у рат, уз помоћ својих савезника поразити Осовину и немилосрдно се односити према онима који су прешли на Хитлерову страну. „Наш народ никада неће изневерити своје пријатеље и савезнике из прошлог рата”, обећао је Симовић.¹⁰

Донована је пратио амерички војни аташе Пол Фортије. Пол Фортије је био важна карика подршке државном удару са америчке стране. Он у свом извештају са састанка није ни на који начин дао назнаке пуча, нити постојања таквих група, али је касније написао да је Донован пре разговора са Симовићем био упознат с постојањем такве групе и да је Симовић био њен „номинални шеф”.

Пореклом из Њу Орлеанса, био је специјалиста за француску армију. Тридесетих година учио је, а затим предавао на елитној Ратној школи у Паризу. Многи југословенски команданти били су његови школски другови и студенти. Његов блиски пријатељ из тих дана био је Дража Михаиловић.¹¹ Фортије је био у крајње блиским односима с кључним официрима са антинемачким ставом. Имао је приступ досијеу југословенског Генералштаба о немачкој армији, што је помогло да Београд буде кључни обавештајни центар о нацистичким намерама. Потпуно упознат са завером против кнеза Павла, он се само питао да ли ће његови војнички пријатељи имати смелости да га изведу. Сматрао је да југословенска војска може да се одупре немачком нападу највише 10 дана, али је настављао да их охрабрује за борбу. Када је упознао Дражу Михаиловића са овим тешким

Anthony Sinclair у суседној Conduit Street pd кога је одела шио аутор Џемса Бонда, Роберт Флеминг.

7 Richard Carreno, *Lord of Hosts: The life of Sir Henry “Chips” Channon*, стр. 61–62

8 Исто, стр. 80

9 Anthony Cave Brown, *The Last Hero: Wild Bill Donovan*, Times Books, 1982, стр. 156

10 Душан Симовић, Мемоари, II – 16, Рукопис, Војни архив, 2 поглавље, Војни архив Србије, Београд, стр. 230–240.

11 Peter B. Lane, *The United States and the Balkan crisis of 1940–1941*, Garland Publishing Inc, New York & London, 1988, стр. 193–196.

чињеницама, он му је одговорио: „Када Срби треба да одлуче између исправног и погрешног, они бирају исправно.”¹²

Фортије је описао генерала Симовића као човека с „квалитетима природног вође и ... снажним проамеричким ставом”.¹³

Извештаји о овом кључном тренутку у турбулентној историји Југославије варирају, једни тврде да је Донован утицао на Симовићеву одлуку да покрене његов државни удар, други то приписују британским сплеткама, а још више има тврдњи да би се пуч у сваком случају догодио без обзира на било чије уплитање. Они који га приписују „Доновановој теорији” укључују Стивенсоновог биографа Хајда, хроничара Британске канцеларије за обавештајну сарадњу Чарлса Хаурда Елиса¹⁴, Доновановог биографа Корија Форда¹⁵. Сва тројица недвосмислено су написала да је Симовићева одлука да се крене против принца Павла директна последица Донованових личних уверавања да ће Америка ући у рат.¹⁶

Према наводима самог Симовића, он је своју начелну сагласност да се нађе на челу југословенске владе дао још 1938. током својих честих политичких сусрета које је имао као начелник Генералштаба југословенске војске са прваком Демократске странке, др Драгомиром Иконићем.¹⁷ Иконић је био значајна личност међуратног политичког живота, а са Симовићем се повезао по „србијанској линији” пошто је из Чачка, а Симовић из Крагујевца. Иконић је од Симовића тражио да се образује јака концентрациона влада под Симовићевим вођством. После дужег инсистирања, Симовић је пристао да уђе у политику „у случају да се нађе да би непосредним учешћем у јавно- политичком животу могао бити од користи својој земљи и народу, ставио бих се на располагање и то под

условом да се постигне споразум с Хрватима”.¹⁸

Иконић је одмах одлетео за Загреб и преко Већеслава Вилдера дошао у везу са др Мачеком на Купинцу.¹⁹ Саслушавши предлог, Мачек је рекао: „За последњих 10 година, ово је први озбиљан предлог који је стигао из Београда.”²⁰ У току двочасовног разговора, причало се о личностима које би ушле у Владу. Преко Иконића, Симовић је 22. марта ступио у контакт са демократском странком и Хрватима.

Када је Мачек позвао 22. марта Иконића да уђе у Владу, Симовић га је убеђивао да прихвати позив и уђе у Владу Цветковић–Мачек „како бисмо имали свог човека у Влади и држали везу с Мачеком и Хрватима”, објаснио је Симовић.

У својој необјављеној књизи др Милош Секулић тврди да је државни удар са генералом Симовићем припреман већ одавно. Њега су припремали, тврди Секулић, Слободан Јовановић и Милан Гавриловић који су молили Симовића да после смењивања с положаја начелник Генералштаба не даје оставку, него да прихвати премештај у Сарајево како би имали ослонац у војсци.

Прве обликоване идеје о државном удару стигле су до британског посланика Кембела средином јула 1940. године о чему је известио Форин офис. Лорд Халифакс сматрао је да би било преурањено подстицати тај покрет, али да би касније „влади Његовог Величанства могао

12 Peter B. Lane, Исто, стр. 197.

13 Fortier to the War Department, *March 28, 1941*, Morgenthau Diary, 384:318; Fortier to the War Department, *March 23, 1941*, Morgenthau Diary, 384:359

14 С.Н. Ellis, *Mission Accomplished*, (unpublished memoir, CIA's Historical Intelligence Collection, 14 September 1972)

15 Corey Ford, *Donovan of OSS*, Little, Brown, Boston, 1970

16 Dykes Diary, *Entry for 20 February 1941*, p. 52

17 Душан Симовић, *Мемоари*, II – 16, Рукопис, Војни архив, 2 поглавље, Војни архив, Београд, стр. 242–270.

18 Душан Симовић, исто.

19 Većeslav Wilder (1878–1961) је хрватски политичар чешког порекла. Био је веома значајна и утицајна личност у међуратној политици Краљевине Југославије. Године 1913. изабран у Хрватско-далматинско-славонски сабор где је био саборски посланик у будимпештанском парламенту. Након Првог светског рата постао је блиски сарадник Светозара Прибићевића и члан Главног одбора Српске демократске странке, а након 1927, у оквиру Сељачко-демократске коалиције, сарађивао је с првацима ХСС-а. Један од потписника Загребачких пункција (1932). Почетком Другог светског рата, након распада Краљевине Југославије, отишао је у емиграцију у Лондон, одакле је преко Би-Би-Си-ја коментарисао догађаје на простору бивше државе и осуђивао усташки режим. Оптуживао је надбискупа Алојзија Степинца за подршку нацистима и фашистима. Са Слободаном Јовановићем, Миланом Гавриловићем и другим припадницима грађанске струје упутио је апел Конференцији савезничких министара у Лондону, тражећи састављање нове владе и одржавање демократских избора у Југославији. До краја живота живео је у емиграцији. Објавио је књиге „Битка за рогове” (1957) и „На путу препорода” (1959.)

20 Душан Симовић, исто.

бити од прворазредне важности”. Хју Далтон је, као министар одговоран за СОЕ, забележио: „Не можемо себи допустити да занемаримо било какву – па и најнезнатнију – шансу да побољшамо наше изгледе на победу у догледно време.”

Ако се може судити по извештају Џулијана Емерија, зачетник плана био је српски политичар и бивши посланик у Тирани, припадник „Црне руке”, Јован Ђоновић, а уз њега Милан Гавриловић, Милош Тупањанин, из српске Земљорадничке странке и вођа Народне одбране која се свом снагом борила против „пете колоне”, Илија Трифуновић Бирчанин.

У покушајима да се Југославија прикључи британско-америчкој алијанси разматране су све мере, па и најдрастичније: Александар Кадоган је предлагао да се подигне албански сепаратистички устанак, а у Београду су се појавиле мапе Велике Албаније о чему је извештавао Сајрус Сулцбергер у „Њујорк тајмсу”, док је амерички амбасадор прикупљао извештаје о снази комуниста и шансама да се они појаве као борбени ослонац савезничке политике. После Доновановог одласка, амбасадор Лејн је анализирао све оне који би могли да дођу у обзир као снага отпора против Немаца, па тако није заобишао ни Комунистичку партију којој је посветио телеграм Стејт департменту од 11. фебруара 1941.²¹ О њој каже да је њен програм „мир и неутралност уместо ранијег заступања национализма и антифашизма”, али да су њене активности у Србији „веома јаке” и „ако би се данас у Србији одржали слободни избори, комунисти би победили”, известио је Лејн Стејт департмент.²² Лејн се позвао на „извор из Владе” који му је рекао да је популарност Совјетског Савеза „веома опала услед потписивања пакта с Немачком и поделе Пољске”. Коминтерна је брзо увидела непопуларност ове политике и одлучила је да промени политику и настоји да убеди Југословене да је садашњи комунистички циљ да подржавају панславизам, оценио је Лејн.

21 The Minister in Yugoslavia (Lane) to the Secretary of State, 11. February 1941, FRUS,

22 The Minister in Yugoslavia (Lane) to the Secretary of State, 11. February 1941, FRUS,

Пропаганда „Велике Албаније”

Став Форин офиса био је да чак и после потписивања Пакта, односи са Цветковићевом владом треба да се наставе. То није мислио Александар Кадоган који је сматрао да је помагање сепаратистичког покрета на југу Србије „најбољи правац акције”.²³ Занимљиво је да је „Њујорк тајмс” 19. јануара 1941. објавио текст да Београдом циркулише „пропагандни памфлет” који приказује у боји „Велику Албанију” коју чине делови Јужне Македоније, јужне и централне Србије, јужне Црне Горе и Далмације. Та мапа је идентична оној коју је у лето пронашао дописник Њујорк Тајмса Сајрус Сулцбергер, што је изазвало буру протеста из Италије, где је, како је наведено, мапа била сачињена и нацртана.²⁴

На тој мапи која „циркулише у италијанској најновијој провинцији, која је изложена на местима где се људи окупљају, попут берберница и кафана”, означене су границе „Велике Албаније” у коју су укључени велики делови Југославије и Грчке, Сулцбергер писао 29. јула 1940. из Скопља.²⁵ Сулцбергер наводи да је „природна претпоставка” да је намера да убеди Албанце да желе да увећају њихову територију и уједине све просторе на којима се говори албански, под италијанском фашистичком доминацијом. Мапа је штампана у две боје где се разликују садашње границе Албаније од оне у коју би биле укључене територије на северу Грчке, провинција Епир, а онда на југу све до Јанине. На северу је укључен велики део јужне Србије све до Ниша, који такође улази у планирано будуће проширење Албаније. Осим Ниша, у простор „Велике Албаније”, укључени су још Скопље и Битољ. Са своје стране, Италија се много труди да убеди југословенске Албанце, којих је између 600.000 и 900.000, зависно од по-

23 David A. T. Stafford, *Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941*, Cambridge University Press, *Slavic Review* Vol. 36, No. 3 (Sep., 1977), стр. 399–419.

24 News Agency Reopened, *New York Times*, Jan. 19, 1941.

25 S.L. Sulzberger, *Italy said to plan Greater Albania*, *New York Times*, July 29th, 1941, стр. 3.

писа, да њихови сународници под италијанском влашћу живе много бољим животом. Најважнија пропагандна тачка је да су зараде у Абанији два пута веће од зараде у Југославији, што је важан извор новца за Албанце.

Италија такође покушава да створи незадовољство против рада југословенске Комисије за аграрну реформу која колонизује Словене на југу Србије, близу границе са Албанијом, посебно око Косова, спомеником пораза српске средњовековне државе од Турске и места где се догађа већина српских народних епова. Италијански агенти настоје да створе незадовољство код расељених Албанаца, а истовремено много раде међу Албанцима – католицима у Македонији. Албанија има 120.000 војника у Албанији и нема знакова да ће тај број да се смањи. Југославија за то време утврђује Битољ и Дебар, а значајне трупе су концентрисане између Скопља и Охрида.

Постоје сви разлози да се верује да Британци настоје да отежају посао Италијанима. Да не иде све тако добро, сведочи и напад од стране локалних Албанаца на италијански батаљон који се кретао између Кукуша и Шкутарија.

Неки британски стратежи су се надали да 15. јула у Албанији подигну устанак који би био симултан са побунама у Етиопији, Сирији и Чехословачкој. Проблеми у организовању таквих нереда као и мањак ентузијазма британске команде у Каиру која је надгледала британске активности на Блиском истоку биле су довољне да предупреду реализацију такве идеје, а француски пораз је окончао сва размислињања о томе. У сваком случају, Британци и Југословени верују да би уништавање путева ка Солуну из Албаније одложило италијанске покрете ка Солуну у било које време када они буду планирани.

Сулцбергер извештава да „нуклеус албанског незадовољства постоји” и да се његов центар налази у једном селу у Југославији. На челу је вођа револуционарног комитета, који је „добро познати Албанац који је напустио све крвне

освете које потичу од Закона Леке Дукађинија” и да се „12 шефова албанских планинских племена заклело на верност овом покрету”.

Четири године касније, Сулцбергер се вратио односима Италије и Албаније у интервјуу с грофом Карлом Сфорцом.²⁶ Сфорца је навео да је „Албанија млађа сестра Италије”, што је изазвало негативне реакције због италијанских претензија на источну обалу Јадрана, чиме се враћа на фашистичку италијанску политику према целом Балкану, а албанска независност се схвата као начин за италијанску контролу и хегемонију над Албанијом. Протестовао је и грчки амбасадор у Лондону.

На истој страни објављена је и вест из Београда да су Британци претходног дана три сата бомбардовали Трст, а да су Италијани авионима потопили три британске подморнице у Јадрану.

Хју Далтон, почетком марта 1941. на састанку у премијерској резиденцији у Чекерсу представио је Черчилу тајни план како ће се поступити с кнезом Павлом. „У случају да кнез Павле потпише споразум с Хитлером, тајни агенти СОЕ у Београду подржаће државни удар. Они су већ били у контакту са дисидентским вишим официрима Ратног ваздухопловства, а тајним субвеницијама већ су ’храњене’ антивладине новине и политичари.”²⁷ Далтон је у свом дневнику навео да је „Черчил изразио свој највећи презир према принцу Павлу” и одобрио све ове планове.²⁸

У својим мемоарима Симовић негира да је имао било какве контакте са странцима и да су они на било који начин утицали на његову одлуку да изврши државни удар. Он изричито каже да су за припреме државног удара 27. марта знали само др Срђан Будисављевић, др Драгомир Иконић, Божа Максимовић, адвокат Бора Ч. Марковић и његов брат, Милош. Т.

²⁶ S.L. Sulzberger, New York Times, March 4th, 1944.

²⁷ Ben Pimlott (ed.), *The Second World War Diaries of Hugh Dalton* (London, 1986) p.52, slično u memoarima *The Fateful Years – Memoirs, 1931–1945* (London, 1957) p.367.

²⁸ Исто.

Симовић.²⁹ Страни извори и историчари, немачки обавештајци и Недићева влада посебну важност дају другима контактима.

Израелски историчар, Сол Фридлендер, у књизи „Prelude to Downfall: Hitler and United States 1939–1941” тврди да је америчко-југословенски адвокат Ђорђе Радин био „амерички агент у Југославији у име Харија Хопкинса”,³⁰ а Иво Тасовац наводи да је Радин био особа која је препоручила Симовића Доновану и да је, након одласка из Београда, Донован „именовао Радина да буде веза између њега и Симовића”.³¹ Никола Миловановић у књизи „Пукотине краљевства” коју је писао на основу материјала Удбе, наводи да је Радин „био лични Рузвелтов пријатељ” и да је „битно утицао на свог пријатеља Симовића на преврат”.³² Професор Мирко Косић је тврдио да му је

29 Душан Симовић, Исто

30 Saul Friedlander, *Prelude to Downfall: Hitler and United States 1939–1941*, str. 193

31 Ivo Tasovac, *American Foreign Policy and Yugoslavia, 1939–1941* (Eugenia & Hugh M. Stewart '26 Series on Eastern European Studies, No. 11), Texas A&M University Press; First Edition, 1999, стр. 90

32 Ова тврдња изнета је у књизи Николе Миловановића „Пукотине краљевства” коју је 1978. објавила београдска „Слобода” у два тома. Миловановић даје податке о доласку и боравку Радина у Београду, те гласине да је он био лични Рузвелтов пријатељ и да је битно утицао на свог пријатеља Симовића на преврат. (И том, стр. 53). На ове наводе позивају се касније и други аутори.

Садржај и извори за настанак ове две књиге указују да је ово било гледиште не само аутора ове књиге, него много веродостојнијег извора – Управе државне безбедности Србије. Цела књига „Пукотине краљевства” која се односи на деловање немачке обавештајне службе на тлу Југославије пред рат и током рата, настала је на основу штампаног строго поверљивог материјала Управе државне безбедности Србије у 9 томова под називом „Немачка обавештајна служба”. На посебном папиру штампана је напомена да је Управа државне безбедности да „поводом десетогодишњице рада њених органа, изда за службену употребу серију књига о немачкој обавештајној служби у Југославији”. Материја је подељена на четири дела: први део се односи на немачку обавештајну службу уопште (I књига), други део даје приказ немачке обавештајне службе у старој Југославији (II књига), трећи део обухвата период окупације (III, IV, V и VI књига), а четврти обухвата карактеристичне примере рада немачке обавештајне службе (VII књига). Цео материјал је објављен 1955. После више од две деценије, Миловановић је „дајцестирао” овај материјал у две књиге, потпуно пратећи његову структуру, садржај и чињенице које су у њему наведене, али извор своје књиге није ни поменуо. Уредници књиге били су новинар и уредник НИН-а Драган Марковић и Ђура Ребић, што указује да је порекло материјала морало и њима да буде познато.

Симовић рекао да му је Донован у Рузвелтово име обећао „бескомпромисно уништење немачког нацизма, чак и по цену рата” и „створио стални контакт с њим преко адвоката Ђорђа Радина”.³³

Танасије Динић је Комисији за истраживање одговорности за ступање Југославије у рат, која је деловала од успостављања немачке управе у Београду, рекао да су октобра 1940. новинари „Њујорк тајмса” Рајброк и Сулцбергер, „преко Рузвелтовог емисара који је дошао из Америке и настанио се у Београду, адвоката Ђорђа Радина, као и преко познатог агента Интелигенс сервиса, Мапелбека, успоставили први контакт са хистеријично амбициозним и поткупљивим генералом Симовићем”. Они су на састанку у Радиновој кући у новембру 1940. сговорили план за пуч, о чему је Лејн обавестио Рузвелта и након чега је уследила Донованова посета.

Главни уредник провладиног дневног листа „Време” и једна од кључних личности која је учествовала у приступању Југославије „Тројном пакту”, др Данило Грегорић, у својој књизи „Смрт Југославије” објављеној 1942. објавио је да су се Радин и Симовић срили на Планици, након што је Симовић смењен са места начелника Генералштаба и пребачен за команданта ваздухопловства.³⁴ „Догађаји који су дошли после дугих разговора ових усамљених шетача по снежним путевима или у ниским, дрветом обложеним просторијама спортског хотела у Планици, показали су да су Америка и Британија нашле свог човека који је имао да спроведе њихове планове на Балкану”, а „Симовић том приликом успоставио је коначно ону везу споља која је била потребна да спроведе своје планове изнутра”, забележио је Грегорић.³⁵ Према наводима Иве Тасовца, Симовић није размишљао о војном удару

У сваком случају, наводи о Радину и његовој улози, могу се стога сматрати као подаци обавештајне службе Србије.

33 Др Мирко Косић, Одабрани текстови, <http://www.27mart.com/images/File/Kosic.pdf>

34 Др Данило Грегорић, *Самоубиство Југославије*, Издавачко и прометно АД Југоисток, Београд, 1942, стр. 93–94.

35 Исто

све до сусрета са Донованом.³⁶ Донован га је обавестио да је његов утисак да ће принц Павле и Цветковић да прихвате Хитлерове захтеве „без борбе”. Одрабрен Донованом, Симовић је променио своје првобитно мишљење и обећао да ће војска да делује како би спречила Југославију да се компромитује пред својим савезницима, Великом Британијом и Сједињеним Америчким Државама.³⁷

Ђорђе Радин је Србин рођен у румунском граду Свети Никола. Дипломирао је право на Колумбија универзитету 1925. и почео своју правничку каријеру у адвокатској канцеларији „Хорнбловел, Милер & Гарисон” (Hornblower, Muller & Garrison).³⁸ Заједно са значајним америчким историчарем Чарлсом Бердом написао је књигу „The Balkan pivot: Yugoslavia” која је објављена у Њујорку 1929. Радин је први пут 1926. дошао у Београд из САД. У међувремену се оженио кћерком судије Хаџи Поповића који је некада био власник читавог једног дела Београда, названог по њему Хаџи Поповац. Често је путовао у Америку.

Симовић и Радин су живели у Гледстоновој улици (данас Пушкинова) и често су се виђали. Извесно је да је Радинов дом био место на коме су се размењивала мишљења водеће домаће и важне иностране личности, а да су Радин и Симовић интензивно посећивали један другог.

Пишући своју књигу „Сједињене Америчке Државе и балканска криза 1939–1941”, тада млади докторанд на Универзитету Вашингтон у Сијетлу, Петер Лејн, обратио се у новембру 1970. писмом главном уреднику часописа „Форин аферс”, Хамилтон Фиш Армстронгу.³⁹ Објашњавајући да је током истраживања наишао да је Армстронг био „веома забринут за судбину Југославије, током кризе 1941”, а као

циљ свог истраживања навео да жели да опише које су све кораке предузеле САД да одврате Југославију да се прикључе силама Осовине.

Лејн се посебно желео да провери тврдње да је Ђорђе Радин био „амерички агент у Југославији који је деловао у име Харија Хопкинса”. Иако се у архиву тадашњег главног Рузвелтовог саветника, Харија Хопкинса, налазила само једна референца о Радину и она је била довољно мистериозна. Реч је била о напомени да је Радин упутио писмо Армстронгу и неколицини других, истакнутих Американаца о ситуацији у Југославији, а написано је „23. или 24. марта”. Лејн је замолио за копију тог писма, уколико је Армстронг поседује. При томе је обећао да ће са сваком информацијом и документом „располагати на одговоран начин”.

Хамилтон Фиш Армстронг је један од људи који су обликовали америчку спољну политику од краја Првог светског рата. Био је 50 година, од 1922. до 1972. уредник спољнополитичког часописа америчког естаблишмента, „Форин аферс”. За нас је изузетно важан јер је све време свог деловања био активан у Фонду за помоћ Србији у који се укључио као студент Принстона 1912. организујући са својим пријатељем, каснијим шефом ЦИА, Аленом Далсом, такође активним у овом фонду, лутрију за помоћ српској војсци. Овај фонд се касније претворио у Америчко југословенско друштво у којем је Армстронг био председник. Био је први амерички војни изасланик после ослобођења Београда 1918. године.

За своју несебичну помоћ Србији добио је бројна признања. За време боравка у Србији одликован је српским Орденом Црвеног крста (1918), Орденом Светог Саве петог реда (1918), да би онда постао и носилац Ордена белог орла с мачевима (1919). Касније је одликован орденом Светог Саве првог реда (1926).

Армстронг је деценијама био блиски пријатељ југословенских владара, краља Александра и кнеза Павла. Београд и Југославију посећивао је сваке године. Посебно је био близак с владиком Николајем Велимировићем чији је портрет држао у својој канцеларији као што се то види на фотографији уз овај текст. Армстронг је као

36 И. Тасовац, исто, стр. 93

37 Исто

38 George Radin, Lawyer, Author; Wrote Two Books on the Balkans, New York Times, January 7th, 1981

39 Више о Хамилтон Фиш Армстронгу видети у: Драган Бисенић, „Заборањени амерички пријатељ Хамилтон Фиш Армстронг и судбина његове столице за краља Александра” на порталу ТВ магазина ОКО, <https://oko.rts.rs/istorija/4846769/zaboravljeni-americki-prijatelj-hamilton-fis-armstrong-i-sudbina-njegove-stolice-za-kralja-aleksandra-.html>

и Донован и Алан Далс с којим је написао чувену књигу „Ми или они” био међу водећим личностима пробританске струје у Америци.

У време ових догађаја као председник неколико група за Студије рата и мира у Савету за спољне односе од 1937. које су се претвориле у Групе за планирање мира Стејт департамента и обликовале послератни свет, био је снажно заинтересован да се Југославија не прикључи Тројном пакту. Управо због одлучујуће улоге коју је имао у стварању света после Другог светског рата, Савет за спољне односе добио је репутацију неформалне групе која управља светом.

Армстронг је убрзо одговорио, са жељењем што не може да изађе у сусрет младом истраживачу. „Жао ми је што морам да вас обавестим да у претрази својих докумената из марта 1941. нисам нашао никакву преписку с Радином”. Он се затим сложио са заључком да је „Радин прецењивао свој утицај у Београду”, да би додао да је, „колико се он сећа”, његова главна активност у вези с Југославијом „била да напише књигу заједно с професором Чарлсом Бердом, чији наслов је био, ако се не варам, „The Balkan pivot: Yugoslavia”⁴⁰

Ова преписка не би излазила из оквира уобичајене академске комуникације, да је била истинита. Армстронг је прећутао Лејну да је то писмо као и многа друга пре и после, стигло до њега, а такође и да се са Радином познаје више деценија, да су у активној преписци. Сарадњу са Фиш Армстронгом Радин је почео у Америчко-југословенском друштву које је основано 1923. године. Армстронг је био председник Друштва, а секретари су били руководилац америчког Црвеног крста Џон Кингсбери и Радин.

То писмо Армстронг је имао у својим папирима, где је уосталом пронађена ова цела преписка. Из самог садржаја писма јасно је зашто га је Армстронг прећутао Лејну, пошто оно упућује на сасвим другачије односе које је Радин имао са америчким званичницима, а првенствено на важне информације које се односе на инспираторе и извођаче државног удара 27. марта. Због тога, очигледно је да је сам Армстронг сматрао да би требало да остану ван досега јавности, али

40 Хамилтон Фисх Армстронг, писмо Петер. Б. Лане, 25.11.1967

да је, изгледа случајно, остало у архиви коју је предала његова супруга Криста Армстронг.⁴¹

Радин у опширном писму од 10 густо куцаних страница које је послао 24. марта 1941. „америчким пријатељима” за политичку ситуацију у Југославији каже да је „била лоша већ дуже време”, да већ „дуже време постоји велико народно незадовољство” и да је Србима „који су били навикнути на либералну форму демократске власти било тешко да живе у диктатури Александра Карађорђевића чак и врло кратак период”.⁴²

Сада, када је земља суочена с „фаталним питањем да ли треба или не да се прикључи силама Осовине, одлучиће кнез Павле и представници Хрвата и Словенаца”, пошто „српски народ није представљен у садашњем режиму и не може се изјаснити о овом највиталнијем чину у његовој скоријој историји”. Да ли ће то значити да је дошао час да Срби узму ствари у своје руке – пита се Радин.

Радин затим пореди косовску традицију и тренутак у коме се наша Србија. „Ако су ултиматуми из 1389. и 1941. године врло слични, шта ће онда сада урадити српски народ? Бој на Косову вођен је 28. јуна 1389. године и краљ Лазар и већина његових војника су погинули. Према српској традицији они су изгубили животе, али су спасили душе. Отада Срби сваке године обележавају и славе 28. јун као дан спасења: То је наш национални празник”, објашњава Радин и додаје да је његова кћерка рођена 28. јуна и да се због тога зове Вида.

Описујући кнеза Павла он каже да га лично познаје и да нико не сумња у његов патриотизам. Али, он је у стању да говори нормално о свим темама осим о комунизму. „Када би се он поменуо, његова физиономија би се променила. Лице би му се најезило, а руке би му подрхтавале. Кнез је, очито, више волео Словенце и Хрвате него Србе, јер су Срби волели Русе и мислио је да би они могли постати лаке жртве комунизма.”

41 Интервју аутора са супругом Хамилтон Фиш Армстронга, Кристом Армстронг, Њујорк, 10. септембар 2003.

42 Писмо Ђорђа Радиња Хамилтон Фиш Армстронгу, 24. март 1941.

„Срби воле руски народ пошто је Русија била уз њих практично све време током њихове борбе за слободу и независност у последњих стотину и четрдесет година” и окривљују Павла што „до пре два месеца није признао совјетску Русију”. Срби осећају да би совјетска помоћ у овим временима, „ако се мудро унапред договори, могла значити врло много за њихову земљу. Одговор на питање у којој мери је ово осећање оправдано могу дати само владари у Москви”, навео је Радин у писму.⁴³

Кључни део писма односи се на Душана Симовића кога Радин и овде истиче као будућег вођу и због чега је је Фиш Армстронг највероватније прећутао постојање овог писма. Средином јула 1940. Радин је с породицом отпутовао у Дубровник, а одвезао их је секретар америчке амбасаде, Беџингтон. Задржали су се два дана у Сарајеву и били гости тадашњег заповедника Друге армије и Радиновог комшије, генерала Симовића. На интересовање домаћина о стању у Србији, Радин му је рекао да „има много вести, али све су лоше”. Пренео је оно што је већ написао владика Николају и рекао професору Слободану Јовановићу у Београду. „Срби су све узнемиранији. Врло мало је потребно да потпуно изгубе стрпљење. А страхујем да ускоро долази време у којем ће се од некога тражити да води народ. Генерал Симовић, професор Јовановић и владика Николај тројица су људи који би по мом мишљењу требало да се нађу на челу. Срби ће имати поверења у њих и следиће их”, рекао је Радин. На тренутак је наступила тишина, „генерал је спустио главу, а лице му је пребледело, није било никаквог коментара”.

Објашњавајући зашто је уз владика Николаја и Слободана Јовановића укључио и Симовића и зашто мисли да је он „један од кључних људи”, Радин каже да их сву тројицу познаје и да мисли да су „они прави”. О владика Николају и Јовановићу не пише „јер су они познати нашим пријатељима у Америци”. О Симовићу каже да је његов комшија и да га је добро упознао „како у његовом, тако у мом дому”. Затим потврђује су у фебруару 1940. заједно били на

Планици и током планинарења „разменили мишљења о разним темама”, о чему пише Данило Грегорић.⁴⁴

Радин истиче да „овај истакнути представник југословенске армије осећа и мисли исто што и српски сељаци”, „о правима људи говори исто што и председник Рузвелт”, те је он „потпуно демократичан човек и одлични тип Србина, рођен у Крагујевцу у срцу Србије”. Указујући да је „свестан опасности” ако војник дође на чело владе, он наводи да, „ако се од човека као што је генерал Симовић тражи да преузме водећу улогу у вођењу његовог народа у оваквим временима, сматрам да ће такав војник знати када је дошло време да се повуче”. На крају каже да владика Николај не жели у владу, „пошто би то био опасан преседан у српској цркви”.

Од огромног значај био би садржај једног другог разговора, заједничког разговора епископа Николаја Велимировића, Душана Симовића и Радина у децембру 1940. у Радиновој кући. О сусрету је Радин говорио у интервјуу Петеру Лејну за његову књигу, али није изнео детаље о том разговору.

Душан Симовић је, како сам каже, био у веома пријатељским односима са владиком Николајем од 1939. када је као начелник Главног Генералштаба „радио на изглађивању извесних неспоразума између патријарха Гаврила и владике Николаја поводом избора патријарха након загонетне смрти патријарха Варнаве”.⁴⁵

У британској амбасади у Београду, 19. марта одржан је састанак свих обавештајних служби – СОЕ, СИС и особља амбасаде који се сматра кључним моментом за одлуку о приступању државном удару и формирању једне нове владе. Истог дана, после дугог британског притиска, Совјетски Савез је обећао да неће напасти Турску, ако то учини Немачка. Следећег дана, 20. марта, Кембел је послао Идну своје предлоге шта би требало да се чини како би се Југославија још „држала у игри”.⁴⁶

44 Данило Грегорић, Исто

45 Душан Симовић, *Мемоари*, II – 16, Рукопис, Војни архив, 2 поглавље, Војни архив Србије, Београд, стр. 247–249

46 TNA PRO FO371/30253 R2778/G, Campbell to Secretary of State, No 461, Immediate, 20 Mar. 1941. Следећег јутра у 05.00

Одлука је била толико неизвесна, да је на дан ултиматума немачка Врховна команда оставила отворену могућност да југословенска војска крене ка Солуну. Идн је са своје стране „очајнички покушавао да нађе начине да охрабри југословенски дух”, за који је „био сигуран да је снажан у Југославији”. Када је сазнао од британског амбасадора у Москви, Крипса, да Београд и Москва раде на успостављању војног савеза, упутио му је 22. марта инструкцију да сазна да ли би „Руси били вољни да охрабре Југословене да се одупру”.⁴⁷ Иако Вишински није није волео да о овоме говори с Крипсом, он је прихватио озбиљно ову сугестију.

Идн се, међутим, радовао вестима да је Београд препун гласина о све већем незадовољству код Срба да буду предати Хитлеру и Мусолинију. Тада су почела и озбиљна разматрања о извођењу војног пуча. „Ми смо већ неко време подржавали једну српску партију која је имала министра у влади. Он је био први који је поднео оставку због приступања Пакту. Кембел ми је 21. марта телеграфисао да ли треба да прекине све односе с Југославијом, ако Влада приступи Тројном пакту и да охрабри опозицију да збаци Владу и поништи Пакт. Ако бих се сагласио, амбасадор је желео да зна када би било најповољније да то учини с војне тачке гледишта”, пише Идн.⁴⁸

Идн је одмах одговорио да он не преферира претњу прекидања односа, јер је сматрао да такви методи не дају резултат. Затражио је више информација о државном удару и практичним могућностима његовог извођења: „Како процењујете могућности за успех? Слажем се да представљене информације сугеришу да пуч треба да се изведе у тренутку реакције на потписани пакт, а то може да буде веома скоро.

С војног становишта важније је да Југославија спречи пролаз немачким трупама, ако је потребно силом, него да објави рат, ако Грчка

буде нападнута из Бугарске. Немачка, наравно, жели да нападне Грчку или преко Петрича или Вардарском долином, што би вратило грчке положаје на теснац Рупрел или Монастирски пролаз што би запретило савезничким положајима и грчкој армији у Албанији. Напредовање Монастирским пролазом је опасност које се највише плашимо. Све док је Југославија одлучна да спречи пролаз, биће тешко за Немце да директно нападну Немачку са изгледима за успех. Сумње у југословенски став у овоме највероватније су разлог садашњег немачког мировања.

Много ће зависити од команданта јужне југословенске армије. Имате ли контакт с њим или имате информације о његовом ставу? Све док не дозвољава Немцима пролаз, он је наш пријатељ. Какав би утицај на њега имао државни удар? Не бих се зауставио ни пред чим да обезбедим да се Југославија бори да спречи пролаз према Монастирском пролазу, ја не знам довољно да проценим ефекте пуча или шансе да се ово обезбеди”, опширно је одговорио Идн Кембелу.⁴⁹

Када је следећег дана чуо да су тројица министара у југословенској влади поднела оставке, Идн је поново телеграфисао Кембелу. Овога пута дао му је сва овлашћења да делује по свом нахођењу, ако нема времена да га консултује. Идн је написао: „Сада сте овлашћени да наставите према свом нахођењу свим средствима која Вам стоје на располагању да покренете вође и јавно мњење да схвате реалност и акције у складу са ситуацијом.

Имате моје пуно овлашћење за све мере за које мислите да их је исправно предузети за промену владе или режима, чак и државним ударом.

Било која нова влада формирана као резултат ових догађаја и која је спремна да се одупре Немцима, имаће нашу пуну подршку. Можете тајно да информисете све потенцијалне вође у које имате поверење.”⁵⁰

ујутру, Кембел је послао нову поруку, наводећи Идну „могућност драстичнијих акција”, попут прекидања односа с југословенском владом. R2854/G. Tel. No. 654 for Secretary of State, 21 Mar. 1941

47 The RT. HON. THE EARL OF AVON, K.G., P.C., M.C. The Eden Memoirs, The Reckoning, Cassel & Companz, London, 1965, стр. 226.

48 Исто, стр. 227

49 Исто, стр. 227

50 Исто, стр. 227, TNA PRO FO371/30253 R2916/G, Eden, Cairo to Belgrade, Tel. No. 709, 24 Mar. 1941; TNA PRO FO371/30253 R2873/G, Eden, Cairo to Belgrade, Tel. No. 122 (London Tel. No. 659), 22 Mar. 1941.

Сустрет Павла и Симовића

У својим необјављеним мемоарима, Душан Симовић у поглављу „Моја настојања пре 27. марта” пише о својим састанцима са кнезом Павлом.⁵¹ Половином марта срео се два пута с кнезом по његовом позиву. Пре одласка на састанак с кнезом Павлом, владика Николај се у Патријаршији видео са Симовићем који му је рекао свој став о намерама за потписивање Тројног пакта. Николај је подржао Симовићево гледиште. Симовић наводи да је Кнезу скренуо пажњу на непопуларност његове политике. „Југославија је опкољена и ухваћена у клопку. Ја једва држим у рукама моје официре и може се десити да на случај неповољног обрта ствари и погрешних одлука, бомбардују мене и Команду ваздухопловства, потом Генералштаб и министарства, па и Вас у Белом двору”, рекао му је Симовић.

Кнез се на ово озбиљно замислио и није ништа рекао.

Павле је потом упитао: „Да ли постоји одбрана од Хитлеровог напада?”

– Герилско ратовање, остављајући део снага по планинама и позадини непријатеља, с тим да се мора поновити Солунски фронт, одговорио је Симовић.

Павле је 23. марта у 18.00 поново примио команданта ваздухопловства, генерала Симовића, не консултујући се, као што је по протоколу требало, с министром војске Пешићем. У фусноти белешке о овом разговору, он наводи да је до сусрета дошло на сугестију председника Српског културног клуба, др Слободана Јовановића и министра Константиновћа.

На почетку разговора, кнез Павле је упитао Симовића: „Да ли остајете при Вашем гледишту да ће победити Енглеска?”

– Остајем и сматрам да Енглеска губи све битке осим последње – одговорио је Симовић.

Након тога рекао је да се доносе одлуке о судбини земље и народа, а нико не пита ни народ, ни војску која ће имати сутра да пролије крв за одбрану отаџбине и чување скупо плаћене слободе.

Упитан за резултате рата, Симовић је навео следеће:

– да ће у рату победити Велика Биртанија уз коју су њене колоније и Доминиони, а позади стоје Совјетска Русија (највећи резервоар људства) и САД (највећи резервоар материјала);

– да је народ осећањем везан за западне демократије и савезнике и своје заштитнике у миру и неће дозволити прилазак Немачкој и Италији који су нам природни непријатељи;

– наша неутралност биће фиктивна јер ће Немци прво да изазову грађански рат и међусобну борбу код нас, а потом ће наш народ као добар војнички елемент употребити за борбу против Русије и освајања на истоку, те ће наши губици бити много већи него са стране савезника;

– везивање за силе Осовине, у крајњој линији падање у ропство из којег се више нећемо извући;

– закључивање Тројног пакта значило би свесно и својевољно одрицање од слободе нашег народа и падање народа у хиљадугодишње ропство, на шта ни он ни вада немају право и да би учинили злочин према народу и нашој заветној мисли.

„Па тако не мисле Ваши другови, ни министар војни, ни начелник Генералштаба”, приметио је Павле.

– Они мисле да ће остати мирни на својим положајима, не схватају тешку ситуацију у коју ће запасти наш народ. Они су већ стари и не би хтели да се узнемиравају. На крају, свако време тражи своје људе. Ако су они били добри за мир, нису добри за рат. Узмите на њихова места младе људе.

„Ко би могао?”

– Узмите генерал Богољуба Илића или генерала Боривоја Мирковића.

Симовић је даље наставио: „У случају да потпишете Тројни пакт, избиће револуција у народу и побуна у Београдском гарнизону. Народ неће дозволити да буде предат на милост и немилост непријатељу. А војска ће делити осећање народа.”⁵²

51 Душан Симовић, *Мемоари*, II – 16, Рукопис, Војни архив, 2 поглавље, стр. 247–249

52 Исто, стр. 250.

„Да ли сте то саопштили министру војске?”

– Намеравам сутра да одржим састанак свих старешина у гарнизону да претресемо стање, а онда ћу код министра.

„Идите код Пешића и кажите то што сте рекли”, затражио је Павле.

Симовић је отишао код генерала Пешића који га је очекивао. Генерал Пешић је био незадовољан због тога што га је Кнез заобишао у изоставио с разговора. Затим је рекао Симовићу да је очигледно да кнез мења политику и поднео је оставку Симовићу. Симовић се вратио назад и испричао сусрет кнезу који је рекао да ваљда он може да разговара са својим официрима када хоће и с ким хоће. Онда је почео разговор о могућном наследнику на месту министра војске.

Симовић и генерал Косић водили су разговор од 21.30 до 22.00 часа. У тај разговор умешао се и маршал двора генерал Антић, који је упитао: „Ако кренемо у рат против Немачке, какав би био ефекат?”

Још једна бизарност је играла важну улогу – Хитлер је желео да јапанском министру спољних послова Јосуки Мацуки, који је посетио Рајх 25. марта да би из прве руке проверио право стање немачке контроле над читавом Европом, покаже да нема ни једног дела Европе који му није лојалан, а нарочито Југославију и Србију, јер је од својих дипломата био извештен о јапанском поштовању према Србији, које је потицало из 1905. када се јапански амбасадор, виконт Мотоно, упознао и спријатељио с престолонаследником Александром, тада кадетом Пашког корпуса и гостом цара Николаја II који је живео у Зимској палати у руској престоници.

Када је Југославија 25. марта потписала пакт, за 48 сати ваздухопловство и пешадија извели су успешни државни удар. Черчил је усхићено изјавио: „Југославија је поново нашла своју душу.” Донован је послао Симовићу телеграм: „Сећам се нашег сусрета у Београду.” Донован, иначе, никада није рекао „Срби немају право да се позивају на 27. март јер смо ми то платили”, као што се код нас често наводи.

„Ми Србима не дугујемо ништа, ми смо 27.

март купили.” Ова реченица приписана је Р.В. Ситон Вотсону, а њени аутори су Драгиша Цветковић и Мирко Косић, вицегувернер Српске народне банке коју су основали Немци у време окупације. Професор Ситон Вотсон је демантовао да је икада рекао сличну реченицу, а Живан Кнежевић је тужио „Американски србобран” због ових објављених тврдњи. Пресуда у његову корист донета је у Питсбургу, 12. маја 1953.⁵³

Владика Николај је 27. март дочекао је у манастиру Жича поред Краљева. Хамилтон Фиш Армстронг му је 29. марта 1941. послао телеграм: „Честитке Вама и мојим другим старим југословенским пријатељима с најбољим жељама за чврсту, уједињену и независну државу, сада и увек.”⁵⁴ У преписци коју су водили 1946. владика је написао да му је Фиш Армстронгова књига „Ми или они” отворила очи „шта је нацизам у стварности”. Преминуо је у Америци 1956. године.

Душан Симовић се вратио у Београд где је живео до своје смрти 1962. године у својој кући у Пушкиновој улици. Хамилтон Фиш Армстронг је умро 1973. Ђорђе Радин је умро 1980, а некролог је објавио „Њујорк тајмс”. Први том потпуних дневника Хенрија „Чипса” Ченона, чије објављивање је дозволио тек 60 година после своје смрти, а умро је 1958. објављен је пре четири недеље. Кућа на Белгрејв тргу у којој је Ченон живео, сада припада руском милијардеру, Олегу Дерипаски.

Син Винстона Черчила, Рандолф, послао је 6. априла свом оцу пародију „Југ” на Иднову мисију у Каиру. „Верујем да ће те ово забавити. Аутор је командант лично. Да ли си знао да су генерали тако писмени?”, питао је иронично је Рандолф Черчил свога оца. У сваком случају, има довољно историјских извора, од којих смо навели неке, који указују на нове аспекте и нове личности које су биле укључене у тако судбоносни догађај како што је био државни удар 27. марта 1941.⁵⁵

53 Бранко Петрановић, Никола Жугић, 27. март 1941, Београд 1990, стр. 620–62

54 Телеграм Хамилтон Фиш Армстронга владике Николају Велмировићу

55 Nemanja Andrijašević George Radin on Bishop Dr. Nicholai

Објашњења:

Жаклина = Лејди Лампсон

Џек = генерал Дил

Југ = Кнез Павле

Ентони = Ентони Идн

Дил и Вавел спавали су када их је Идн усред ноћи пробудио како би разговарали о неком телеграму

ЈУГ (Врч)

(уз извињење Луису Керолу)

У граду у ком су Цигани, Каиру певам ову песму уз гитару („Осим што је нећу стварно певати”, објаснио је Ентони

„Много ти хвала, заиста”, рече Џеклин

У Атини када сам срео Грка

Рећи ћу шта то тражим, није фрка

(„Било би то лепо знати”, рече Џеклин)

На Кипру где Турчина сам срео

Казаћу ти како ћемо то извести

У Лондону, кад сам безбедно слетео

Џеку ћу све то поново отпевати

(„Ко је Џек?” упита Џеклин, мало збуњено.

„За Џека и Џил”, оштро рече Ентони, „чула си сигурно”.

„Наравно”, рече Џеклин, „он то је, је л’?”

„Не”, сажалјиво рече Ентони. „То су Џек и Дил.”

Мислио сам сви то знају.)

Послао сам поруку и за Југ

Рекао сам му буди друг.

Рекох мора да је пукао, то је зихер

Када хоће у пакт који му нуди Хитлер

Југ одговори ми, „Видиш ли,

Колико ми је тешко, је ли”

(„Тешко је и мени”, рече Џеклин тужно.

„А ништа лакше неће ни бити”, рече Ентони)

Оловку узех велику и нову

Написах телеграм за прилику ову

Онда дође код мене неко, али,

„На спавање одоше генерали.”

Рекох јасно, рекох гласно

„Поново их буди, је л’ ти јасно!”

Према њима био сам врло чврст, море

Задржах их до два сата, све то зоре.

(„Није ли то било прилично ружно”, рече Џеклин.

„Уопште не”, одрешито каза Ентони,

„Генерали су нам потребни, не спавалице.”

„А и престани да ме прекидаш”)

С полице узех џумбир вично

Рекох себи идем лично

„Врата затворена су”, наш другар Југ одговори

„Знаш да бих волео с тобом да се видим, али –”

Послао му писма једном, дваред

Са најбољим саветима, што је ред.

Срочих то љуто, најоштрије што се знаде

Али добих назад наду без икакве наде.

Рече ми: „Буди чврст и удри маљем

Запрети му, ултиматум онда шаљем”

Мастило црвено и перо сам узео

писао му опет и одмах послао

(„И то је све?” рече Џеклин, после паузе.

„Све за сада. Ново следи вечерас, ако

будеш будна довољно дуго”)

(Превод и препев: Влада Матес)

Драган Бисенић

IN MEMORIAM

Љубомир Јелесијевић (1965 – 2023)

У понедељак, 06. фебруара, 2023. године, у 57. години живота преминуо је Љубомир Јелесијевић, дугогодишњи радник Андрићевог института у Вишеграду и сарадник Емира Кустурице.

У младости се активно бавио кошарком, док је касније био тренер омладинским селекцијама кошаркашког клуба „Варда“. Од 2011. године учествовао је у изградњи Андрићграда, а потом и у његовом даљем раду. Од самог оснивања Андрићевог института 2013. године био је дио колектива ове установе гдје је дао огромни допринос његовом развоју и реализовању свих пројеката. Запослени и сарадници Андрићевог

института сјећаће га се као срдечног колеге и љубазног и услужног домаћина.

Рођен је 18.04.1965. године у Чајничу. Био је супруг, отац двоје дјеце.

ЕМИР КУСТУРИЦА: НАШ ЈЕЛА!

Данас се сјећам како је увјек до изражаја долазила твоја духовитост када бих те ја назвао и питао како је у Вишеграду, а ти одговарао: „Професоре, педесет нијанси сиве.“ Мислим да је и данас сунце прогријало да мало поквари идилу тог сивила, а ево, на почетку да кажем да си ти једини човјек са којим ја у дугогодишњем

пријатељству никада нисам имао ни један једини сукоб, што је, мислим, на Балкану равно свјетском рекорду на 110 метара са препонама.

Говорићу у твом духу, јер знам да би ти то највише волио, зато и покушавам да говор не буде смртоносан као што је сама смрт. Поставља се питање ко ће убудуће дочекивати нобеловце, оне умјетнике који су стизали из читавог свијета. Ко ће показивати владику Његоша који чува леђа Андрићу, представити Мешу Селимовића чији се поглед зауставља на Тесли и властитом грађом сугерисати од којег су рода наши највећи умови поредани на комаду земље који раздваја Дрину од Рзава.

Шта је ту била тајна? Лако је пронаћи растом висока човјека, има их на претек, али је немогуће пронаћи центлмена са шармом и смислом за хумор који се калио спортском, а затим животном утакмицом која га није штедјела, а он у току свог живота једино није штедио себе. Да јесте, данас би стајао усправан пред нама и умјесто њега би у ковчегу лежао неко од нас. Без обзира на то да ли је Љубо дочекивао Петра Хандкеа, Монику Белучи, директора Канског фестивала, или седео у кафићу и шеретским осмјехом пратио градске прваке, локалне лудаче, или оне који су му пријали кад пије кафу између двије бригае, са лица му није силазио осмјех иза кога се скривала иронија као средство за одбрану од пролазности и безвезних провинцијских типова. Био је ту увјек исти човјек спреман у сваком тренутку да више да него да узме, више енергије ослободи него да је преузме, у радном дану који за њега никада није престајао што није карактеристика овог региона.

У Андрићграду је био од првог закуцаног ексера, прве изливене плоче, па до спектакуларног отварања 2014. кад смо једини на територији Балкана обиљежили стогодишњицу Првог свјетског рата, што није мала ствар. Био је дио напора да се изборимо за историјску позицију нашег народа. Није шала, био је везан за Андрићград, касније за Андрићев институт, а судбину своје породице везао је за наш подухват. У најтежим тренуцима максимализовао је све мотиве који су му претходно предочени.

Нисам у свом већ дугом животу имао сарадника који је тако успјешно са тутумрацима излазио на крај. Нисам имао таквог сарадника који никада није постављао сувишна питања и који је брзином људи са највећим квоцијентом интелигенције савладавао све препреке. Од битке са штампаријом, која је штампала издања Андрићевог института, до дневног посла у којем си често, Љубо, изговарао својим сарадницима: „Морамо чувати леђа Професору.“

Ваљда је уочио како је Његош чувао леђа Андрићу, па је из најдубље људске потребе и са властите висине схватио да чувати мене значи чувати и Андрићев институт. Говор улице и живота сам преузимао од Јеле. Наши дијалози су разбијали вишеградску маглу и педесет нијанси сиве. Кад сам био одсутан, далеко од острва, питао сам – како је тамо, а он ми је одговарао уобичајено: „Професоре, педесет нијанси сиве.“ А, кад бих га приупитао, у кризним временима, за опстанак Андрићграда, има ли шансе да се духови смире, да се помире, он је одговарао: „Ах, Професоре, код њих је то љубав према мржњи.“

И што је најгоре, кад је тај рат менталитета и склоности и кланова, политичких, породичних и других у Вишеграду завршен, оде нам Љубо. Наш Јела! Тако то бива са људским животом. Срце те изда кад све поспремиш, уводећи тако човјека у кривуљу апсурда који влада и чини похару људским родом.

Драги Јела, недостајаћеш у сваком наступајућем дану, али је смрт ипак само физички нестанак. Душа је вјечна. Она путује и качи друге душе и уистину остаје да живи и ту се време не мјеша. Ти ћеш увјек за нас бити ту између Андрићевог института и Београда, Гоје и слатичарне.

Ја сад држим говор горе, ти лежиш доле, али ти си на путу горе, а ја сам на путу доле да бих за тобом стигао горе.

**(Говор Емира Кустурице
на сахрани Љубомира Јелесијевића)**

А Н Д Р И Ћ Е В   И Н С Т И Т У Т

Главни и одговорни уредник
ЕМИР КУСТУРИЦА

Уредник
др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ

Редакција
ЕМИР КУСТУРИЦА
др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ
др СВЕТОЗАР РАЈАК
др ОЛЕГ РУДОЉФОВИЧ АЈРАПЕТОВ
ПЕРО СИМИЋ

Секретар редакције
Жељка Остојић

Андрићев институт
Трг Николе Тесле, Андрићград – Вишеград
Тел: 058 620 912
Факс: 058 620 918
info@andricevinstitut.org

Дизајн и припрема
Белпак, Београд

Штампа
Белпак, Београд

